7198

1. Title Siddhānta Cāndṛikā Vṛitto Tacchita Prakriyā
2. Accession No. 5595
3. Folio No./Pages 39
4. Lines 11-14
5. Size 31 × 15Cm.
6. Substance Paper
7. Script Devanāgarī
8. Language Sanskṛit
9. Period Not mentioned.
10. Beginning "ओम् स्वस्ति श्री गणेशाय नमः नमस्कृत्य महेशा जन्म तम्बुधापतजले वाणि प्रणति···"
11. End "पूर्णमायां सूर्यवासरे लिखितं उपाध्याय ज्ञातीय पण्ड ततारापता भिध्रेयं स्वार्थे परार्थेवा ॥"
12. Colophon No
13. Illustrations No
14. Source Donation
15. Subject Darśana
16. Revisor No
17. Author Śri Anubhūti Swarūpa.
18. Remarks Pages are in very poor condition, bound.

005595.

सिद्धं

२३

न्भाः स्त्रीः धातोरभ्भान्तस्यादेर्वर्णमालानाम्भवान्तस्य भामवति॥ ऋकारेण्यशाद्देवपरेभकारेपरान्तेच धुक् धुग्

दुहौ दुहः धुग्भ्याम् धुक्षु होढः हस्यढत्वं भवति धातोरुसेपरेनान्यस्यारसेपदान्तेच लिट् लिड् लिहौ

लिहः लिड्भ्याम् लिक्षु लिड्त्सु दुहमुहस्नुहस्निहायत्वावा दुहशब्दः धुक् धुग् धुट् धुड् दुहौ दुहः

धुग्भ्याम् धुड्भ्याम् धुक्षु धुट्सु धुट्सु एवंमुहस्नुहस्निहः याहोर्वाशसादोस्वरे वा होर्वाशब्दस्य ऊकारो

भवति शसादौस्वरे परे नान्हितयस्वरयोरपीकारेच विश्वौहः विश्वौहा विश्वैड्भ्याम् विश्ववाट्सु

सहेः साढिः साढिन्नेपरातिसहेः सस्यषोभवति॥ तुरासाहशब्दः तुराषाट् तुराषाड् तुरासाहौ दिवऔत् दि

वोनान्तेऔकारादेशोभवति॥ सौपरे सुद्यौः सुदिवौ उरते दिवउदादेशोभवति रसेपदान्तेच सुद्यु

भ्याम् सुद्युषु चतुरशब्दोनित्यंबहुवचनान्तः चतुरानडुहोश्च चतुरशब्दस्यामागमोभवति पञ्च

सुद्योश्च नन्दीति॥ चत्वारः चतुरः चतुर्भिः रः संख्यायाः रेफान्तसंख्यायाःपरस्याम्नोनुडागमोभवति

षसंज्ञायां चतुर्णां चतुर्षु पञ्चचतुर्षिति निर्देशाद्रेफस्यविसर्गोनस्यात् प्रियश्चत्वारः प्रियाणिवाचत्वारियस्यसः

न्नोविषु...... प्रियचत्वः प्रियचत्वारौ प्रियचतुरः गौणत्वेनुड्नेति प्रियचतुराम् कमलं कमलांवाभ्राचदा

प्रियपञ्चा॥ प्रिय" मलो कमलः कमलेषु फलं फलौ फलं मोनाधातोः मान्तस्यधातोर्मस्यनो

ष्ठनोवाडो ....

विभक्तिपूर्वोत्वम् ....॥

...ण्या ग्रामणिना ग्रामण्याम् ग्रामणीनाम् ग्रामणिनि ग्रामण्याम् प्रधि। प्रध्या। प्रधिना सुधि। सुधया।
...मधु। हेममधो॥ एवमम्ब्वादयः स्नु। स्नुनी॥ स्नूनि स्नुनास्नुभ्याम् सानु। सानुनी सानूनि सानुना।
...णामन्वादि। प्रियक्रोष्टु प्रियक्रोष्टुनी॥ प्रियक्रोष्टूनि प्रियक्रोष्ट्वा प्रियक्रोष्टुना। प्रियक्रोष्टवे प्रियक्रो...
...ष्टवे प्रियक्रोष्टुने प्रियक्रोष्टुः प्रियक्रोष्टोः प्रियक्रोष्टुनोः सुलु। सुलुनी सुलूनि सुल्वा। सुलुना एवं
...त्वादयः धातृ। धातृणी। धातृणि हेधतः हेधातृणी एवं कर्त्रादयः ह्रस्वादेशसंध्यक्षराणामिको।
...कौतैस्यातान् अतिरै शब्दः अतिरि। अतिरिणी॥ अतिरीणि। अतिराया अतिरिणा अतिराये॥ अतिरि
...णे अतिराभ्याम् अतिराभिः प्रैशब्दः प्रि प्रिणी॥ प्रीणि प्राभ्याम् प्रीणाम् प्रासु प्रद्योशब्दः प्रद्यु
प्रद्युनी प्रद्यूनि प्रद्यावा। प्रद्युना उपगोशब्दः उपगु उपगुनी उपगूनि उपगुना उपगवा। अतिनौशब्दः
अतिनु अतिनुनी अतिनूनि अतिनुना अतिनावा अतिनुभ्यामित्यादि॥ ॥ इतिस्वरान्ता नपुंसकलिंगाः
पुंसि पञ्चसु धौवा नडुहश्चामागमः ई पिवा सावनडुह अनडुहः सौपरे नुम् संयोगान्तस्यलोपः रसेपदा
रसेपदान्तेच सर्वात्तमित्यस्यनस्यात् अनड्वान् अनड्वाहो अनड्वाहः धावम् चतुरनडुहोर्ह्राव
मागमो भवति आम् हे अनड्वन् वसोरसे वसुस्रसुध्वंसुअनडुहां दत्वं भवति रसेपदान्तेच अनडुद्भ्यां
अनडुत्सु दादेर्घ हादेर्हस्यघत्वे भवाति आतोमसेपरे नामक्षु रसेपदान्तेच आदिजबानाम् मातस्य

नश्विधानसमर्थ्यात्व सारे ते इतिदत्वंनस्यात्

सौ...

सिचै
२४

सो भवता पन्थानअष्टमा सुपथिन् टाडकाडिताठि लोपः यस्य लोपः स्वरतौ ने ... सुपथी सुपथ्यो सुपथ्यः ... अन्यस्मादीः लक्ष्मी ... 5

किम् अनर्वाणौ। असौ किम् अर्वा इतोत्पञ्चसु पथिन्। मथिन् ऋभुक्षिन् शब्दानामिकारस्याकारादेशो भवति
पञ्चसु पुंसिसौच थोन्थः पथिन्थोस्यस्थन्थः स्यात् पुंसि पञ्चसु सौच आत्सौ पथिमथि ऋभुक्षां टेरात्वं भवति
सोपरे। पन्थाः पन्थानौ। पन्थानः पन्थानम्। पन्थानौ पथः टेः पथिमथिऋभुक्षां टेर्लोपो भवति शसा
दौस्वरे ईपीकारेच पथा पथ्या। पथिषु एवं मन्थाः ऋभुक्षाः॥ स्त्रियां नान्तत्वादीप् सुपथी सुमथी। अन्यस्मा
दीः पूः क्लीवे सुपथिवनम् धौनपुंसकानां नस्यलोपोवा हे सुपथिन् हे सुपथि। सुपथी सुपथ्यानि। इनोशौ
सौ इन् हन् पूषन् अर्यमन् इत्येते शौ शौसौचाधा वुपधाया दीर्घोनान्यत्र दण्डी हे दण्डिन् दण्डिनौ ॥ सति
हलिन् यशस्विन् वाग्मिन् प्रभृतयः ब्रह्म। ब्रह्महणौ। हनोघ्नेहंन्ते हकारस्यघोभवति नकारे नितित्रिनि चपरे
यसंयोगेणत्वेन ब्रह्मघ्न। ब्रह्मघ्ना। ब्रह्महभ्याम् एवं वृत्रहन् शब्दः अर्यमन् संख्याशब्दाः पञ्चन् प्रभृतयो बहुवचनां
न्तास्त्रिषु सरूपाः जश्शसोर्लुक् षकारनकारान्तसंख्यायाः परयोजश्शसोर्लुक् भवति पञ्च। पञ्च। पञ्चभिः प
सः पञ्चभ्यः पञ्चभ्यः षकारनकारान्तसंख्यायाः परस्यामोनुट् पञ्चानाम् परमपञ्चानाम् गौणत्वेनलुकुटौ॥
प्रियपञ्चा॥ प्रियपञ्चानौ॥ प्रियपञ्चानः प्रियपञ्चानम् एवं सप्तन् नवन् दशन्। एकादशन् प्रभृतयः
अष्टनो वादौ अष्टन परयोजश्शसोर्वा औभवति अष्टौ। अष्ट अष्टौ। अष्ट वासु अष्टनः सकारभकारादिषु
विभक्तिषु वात्वम् अष्टाभिः अष्टभिः अष्टाभ्यः अष्टभ्यः अष्टानाम्॥ प्रियाष्टा प्रियाष्टानौ॥ प्रियाष्टः राम
२४

स्यं इंद्रियगोचरे एषः असौ स्याद्दूरे विप्रकृष्टं तत् अन्यपरं
इदमः प्रत्यक्षमर्थं समीपवर्ति चैतदो रूपं अदसस्तु विप्रकृष्टे तदिति परोक्षे विजानीयात्

भवति तसैपराज्ञैर्च मत्वयोस्य नस्य लोपोन प्रशान् प्रशामौ. प्रशान्भ्याम्. प्रशान्सु॥ किम् शब्दः कः कौ के।
इदमोयंपुंसि इदमः पुंसि सावयं भवति त्यदादि इस्याम त्यदादेर्द्दकारस्य मन्स्यात् स्यादौ इमौ। इमे
त्यदादेः सम्बोधनाभावः इम। इमौ। इमान् अनटौसोः इदमोऽन्नादेशो भवति टौसोः अनेन अनः सादौभा
दौ नस्यादौ परे इदमोऽकारादेशो भवति क्कत्वस्य। आभ्याम् भिसिभिस् इदमदसोभिस्सि भिसैव भवति नभकार
स्योकारः एभिः अस्मै अस्मात् अस्य एषाम् अस्मिन् अनयोः एषु॥ इदमेतदोरन्वादेशे द्वितीयाटौस्वेनत्
एनम् एनौ एनान् एनेन एनयोः २ किंचित्कार्यं विधातुमुपात्तस्यैकार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः यथा
नेनव्याकरणमधीतं एनं छन्दोध्यापय नोपधायाः नान्तोऽलोपश्चः धौ॥ राजा राजानौ। राजानः राजानं। राजानौ
हे राजन् अल्लोपोऽनः राज्ञः राज्ञा राजभ्याम् नस्यलोपशिन विभक्तिकार्यम् पञ्चास्वितिज्ञापकात् राजभिः राज्ञि राजनि
राजसु एवं यज्वा यज्वनः यज्वना। आत्मनः आत्मना॥ प्रतिदिवा प्रतिदिवानौ अल्लोपे कृते वोर्विहसे धातोरिदु
तो दीर्घो भवति रेफवकारयोर्हसपरयोः परान्तेच प्रतिदीव्नः प्रतिदीव्ना प्रतिदीव्भ्याम् श्वा श्वादेः डवंशाप्रति
सारलोस्वते ईणीकारैश्च शुनः शुना श्वभ्याम् यूनः यूना युवभ्याम् मघवा। मघवानौ। मघोनः मघोना अर्वण
स्त्रसावनञः नञ्रहितस्यार्वणस्त्रु स्यात् असावादेशः स्यान्नतु सौ प्रतानन्त उकारलुवं ऋकारानुबन्धस्य
चनुमागमो भवति असिपञ्चसु अर्वा अर्वाणौ २ अर्वतः अर्वता अर्वते अर्वतां अर्वद्भ्याम् अनञः

नपाञ्च वज्रवा

श्री
सिंचं
२५

तिर्यञ्चमाह क्विप्रत्ययलोप अनः अञ्चेः तुम् उपसर्गलोपः लोपाञ्चभिस्सु ५ संयोगान्तस्य लोपः चोकुः २
हिलाकार्ये जपाञ्चेनवा

वोरीपीकारैच प्रतीचः प्रतीचा प्रत्यग्भ्याम् प्रत्यक्षु तिरश्चादयः तिरश्चादयोनिपात्यन्ते शसादौ स्वरे नह्नितयस्वर
योरीपीकारैच तिर्यङ् तिर्यञ्चौ तिर्यञ्चः तिरश्चः तिरश्चा तिर्यग्भ्याम् तिर्यक्षु उदङ् उदञ्चौ २ उदञ्चः उ
दीचः उदीचा उदग्भ्याम् उदक्षु तिरारम्भञ्चतीति पिङ् पिञ्चौ २ पिञ्चः अत्तोदीर्घोन्ते॥ पिदचः॥
पित्तचा पिदग्भ्याम् पिदक्षु सध्र्यङ्। सध्रीचः सध्रीचा॥ सम्यङ् समीचः समीचा प्राङ् प्राञ्चौ २ प्राचः प्राचा
प्रजायांतु प्रत्यञ्चः प्रत्यञ्चा प्रत्यङ्भ्याम् प्रत्यङ्क्षु। प्रत्यङ्क्षु उदञ्चः उदञ्चा उदङ्भ्याम् तिर्यञ्चा तिर्यङ्भ्याम्
सध्र्यञ्चः सध्र्यञ्चा अमुमञ्चतीति विग्रहे अदसञ्च इति स्थिते अदसष्टेर् अद्रि आदेशोऽञ्चौ परे दस्यमा
तिमत्वम् माद्रुरीति मात्परस्यौत्वम् परतः केचिदिच्छन्ति केचिदिच्छन्ति पूर्वतः नोभयो केचिदिच्छन्ति के
चिदिच्छन्ति चोभयो २ अमुमुयङ् अमुमुईच अमुमुई वा अमुमुयग्भ्याम् अदमुयङ् अमुद्र्यङ् अ
द्र्यङ् पूजायांतु अमुमुयञ्चः अदमुयञ्चः अमुमञ्चः अदद्र्यञ्चः महत् महद् महतौ महतः महद्भ्याम्
सान्तेमहत्सम्बुद्ध्यन्तो धातोर्दीर्घः शौच महत्शब्दः महान् महान्तौ २ महान्तः हे महन् महतः महता। ६
हद्भ्याम् हिरुक्नानां जदत्यादीनां शतुर्नुमनशौवा ददत् ददद् ददतौ ददतः एवं जानाति जाग्रत् चकासत्
शासत्॥ अन्तसोः सौ अत्वन्तस्याऽधात्वसन्तस्यचोपधायादीर्घो भवति सावधौ भवत् शब्दः भवान्
भवन्तौ भवन्तः हे भवन् चंद्रमा चंद्रमसौ चंद्रमसः अधातुसन्तस्य किम् चीवराणिवस्ते डसो चीवरवः॥

ष्ट्र १५

सन्धिपूर्वकोविधिः रति नाशिज्ञापकात्

अमुमुं वनीति विग्रहे क्विपि समासप्रत्ययविधौ अदसष्टेरद्रि क्विप इति जाते मातोपरि हलोपे कृपोरिलाहोऽपवेति तिविलोपे नामसंज्ञायां विभक्तिः अदसञ्च सागम दिग्विभक्तिः अदसः अद्रि सिद्धनिपाते अदसः अद्रि आदेश अद्रि अदद्रि च इति संज्ञाम् अन्तपततश्च हुस्व शेषादेः पूर्णकमुत्वं द्रयो रपि कार्ये मुत्वं अमुमर ग्रन्थ के दित्वपरे देश स्य समासस्य सदेशकृत समीपस्य

रामः
२५

प्रियाष्टा· प्रियाष्टाभ्याम् प्रियाष्टभ्याम् प्रियाष्टो राजवत्स्त्रवी हावक्तौ परे हसे सुगाण् सुगाणौ · सुगाणः सुगाणा सुगा
णौ सुगाणःसु भुत्· भुद्· बुधौ · बुध भुद्भ्याम् भुत्सु · राट् · राड् राजौ · राजः राड्भ्याम् · राट्सु · सुकक्कुप् · सुकक्कुब्
सुककुभौ · सुककुप्सु युजेः पञ्च तु नुम् न समासे दिशाव् दिश् दृश् स्पृश् दृधृष् · ऋत्विज् ऋनच् युज् स्रज्
स्रनच् उस्मिहादीनां कुत्वं भवति स्वादौ रसे परे झले च युङ् युञ्जौ युञ्जः युञ्जम् युजः समासे तु सुयुक् · चोः कुः
चवर्गस्य कवर्गो भवति धातोर्भसे परे तलम्बरसे परे झले च · समाधाय स्य तु मन्ते युक् · खन् · खञ्जौ खञ्जः
खञ्ज्भ्याम् खञ्जु · छशषराजादेः षः सम्राट् सम्राड् सम्राजौ देवट् देवेजौ परिमृट् परिमृजौ विश्वसृट् विश्व
सृजौ विश्वस्य वसुराटोः दीर्घः विश्वावसुः विश्वाराट् विश्वाराड् विश्वाराजौ विश्वाराड्भ्याम् विश्वाराट्सु · स्कोः संयोगाद्योरन्ते च
संयोगाद्योः सकारककारयोर्लोपो भवति धातोर्भसे परे नाम्नश्चरसे परे झले च भृट् भृड् भृज्जौ भृज्जः · तिहे हुः
महत्वकसो चिं... भृ... ...ष्वि ... ऋत्विजौ ऋत्विजः ऋत्विक्षु · ऊर्क् ऊर्ग् ऊर्जौ ऊर्जः ऊर्ज् ऊर्क्षु
नः ... सन्... ... लोपे रः त्यौ ये सः तौ । ते पयमः ॥ मित्रायां गौणत्वे चात्रमध्येन त्यद् त्यदौ त्यदः
अतितन् अतितदौ अतितदः · यः सौ · यौ ये पः · पतौ · पते पतन् अन्वादेशे एनत् एनौ एनान् एनेन · एनयोः अ
स्मित् अश्मिमद् · अश्मिमद्यौ अश्मिमद्भ्याम् अश्मिमत्सु प्रत्यञ्चतीति क्विप्यकृते ॥ नेलोपः धातोरुपधायाश्च तस्य नकारस्य लोपः
रस्यात् क्वितिपरे इत्यादौ ... निरूपयाद् अञ्चेः क्विपि अञ्चेः सुप्ति पञ्चसु तु नुम् दिशाम् प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ प्रत्य
ञ्चः प्रत्यञ्चम् अञ्चेर्दीर्घ अ नलोपिनो अञ्चतेर कारस्य लोपः ह्रस्वस्य दीर्घः शसादौ स्वरे परे तद्धितयस्वर

अदसः शब्दः सौ अः सौ परे अदसो दकारस्य सकारो भवति ॥ ... अदस ... ...पो भवति · उत्तौ ईत्ते नश्चरे

अमूः अमुया · अमूभ्याम् २ अमुष्मै · अमुष्यात् अमुष्य · अमुयोः २ अमूभ्याम् · अमुष्याः २ अमूषु ॥ ॥ ॥
इति हसान्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥ ॥ अनडुह् · अनडुत् · अनडुद् · अनडुही · अनडुहि · पुंवत् · शेषं पुंवत् · वाः · वारी
वारि · वाः · वार्भ्याम् · वार्षु · ...से चिमलञ्च · चिमलारिणी · चिमलारिणि · किम् · के · कानि · इदम् · इमे इमानि
अन्वादेशे · एनत् · एने · एनानि · अहः · अह्नी · अहानि · अह्नाणि हे अहन् हे अह्नाणी · अहस् ॥ अह्नः सत्त्वम्...भवति र
इतरास्वे च ॥ अहः अहनी · अहानि · अह्ना · अहोभ्याम् · कर्म · कर्माणि एवं चर्मन् · वर्मन् धन्वन् · धः · हरिः ·
हरिणी · हरीणि स्वाणि · स्विणी · स्वीणि · बहुब्रह्म · बहुब्रह्मणी · बहुब्रह्मणी · बहुब्रह्माणि · बहुपूष् · बहुपू
ष्णी · बहुपूषणी · बहुपूषाणि · बहुर्यमन् बहुर्यम्णी · बहुर्यमणी · बहुर्यमाणि · असृक् · असृजी · असृञ्जि
शसादौ वा असृन् · असृनि · असृजा · असृग्भ्याम् ऊर्क् · ऊर्जी · ऊर्ञ्जि नुम्प्रतिषेधः ॥ अन्ये त्वाहुः बहूर्ञ्जि ॥
बहूर्जि कुलानि त्यत् · त्यद् · त्ये · त्यानि तत् · तद् · ते · तानि · यत् · यद् ये · यानि एनत् · एनद् एने · एना
नि वेभित् · वेभिद् · वेभिदी · वेभिंदि · नोऽनुमः चेछित् चेछिद् चेछिदी चेछिंदि · गवाक शब्दस्य पाणिनिः

१

श्री
सि॰ २
१२

प्रियाभ्याम् प्रियाभ्याम् प्रियाभ्याम् प्रियाभि ...

गिरिशब्दः खोर्विसर्गे दीर्घः हसे परे पश्चात् सिलोपः खोर्विसर्गः

२ चतस्रनिचतुरो स्त्रियां तिसृचतसृ ... दिवश्शोसोग्रयीनिर्दिष्टस्येति इयस्वरे खोर्विसर्गः उरसे रसेपरे इयस्वरे १ खोर्विहसे 10

उष्णिहशब्दः उष्णिक् उष्णिग् उष्णिहौ उष्णिग्भ्याम् द्यौः दिवौ दिवः द्युभ्याम् द्युषु गीः गिरौ गिरः गीर्भ्याम् १

गीर्षु एवं पुरधुरादयः चतस्रः चतस्रः प्रियचत्वा प्रियचत्वारौ प्रियचत्वारः हे प्रियचत्वः इयं स्त्रियाम् इदमः स्त्रि

यामियम् सौ इयम् इमे इमाः इमाम् इमे इमाः अनया आभ्याम् आभिः अस्यै अस्याः २ अनयोः २ आसाम्

अस्याम् आसु अन्वादेशे एनाम् एने एनाः एनया एनयोः स्रजशब्दः स्रक् स्रग् स्रजौ स्रजः स्र

ग्भ्याम् स्रक्षु समिधशब्दः समित् समिद् समिधौ २ समिद्भ्याम् स्या त्ये त्याः एवं तद् यद् एतद् ९

किम् वाचशब्दः वाक् वाग् वाचौ वाचः वाग्भ्याम् वाक्षु ककुप् ककुब् ककुभौ ककुभः ककुब्भ्याम् १

ककुप्सु त्वक् त्वग् त्वचौ त्वचः ऋक् ऋग् ऋचौ ऋचः अप्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः आपः अपः

अद्भिः अप्शब्दस्य दत्वम् भादौ विभक्तौ अद्भिः अद्भ्यः २ अपाम् अप्सु दिशशब्दः दिक् दिग् दिशौ

दिशः दिग्भ्याम् दिक्षु त्विट् त्विड् त्विषौ त्विषः दृक् दृग् दृशौ दृशः सहजुषनेइतिसजूः सजुषौ स

जुषः सजूर्भ्याम् सजूःषु आशीः आशिषौ आशिषः आशीर्भ्याम् असौ अमू अमूः अमूम् अमू

द्विवचनादौ तु त्यदादेः सादावित्यकारे कृते आवतः स्त्रियामिति टापि कृते दीर्घे सवर्णे दीर्घः सहेति कृते विभक्ति कार्ये कृते न मादूरिति ह्रस्वस्य उकारः दीर्घस्य ऊकारः अमूः

श्री सि॰ चं॰ २६ 11

विवदास्कोरादेः पुनः वाग्वसाने खोर्विहसे सुपिशशब्दः एवं स खोर्विहसे स्तुप् अनोनुम् अन्वसोसौ दीर्घः औ

एवं विवक् विवग् ॥ दिधक् दिधग् सुपीः सुपीसौ सुपीःषु ॥ एवं सुतूः सुतुषौ विद्वान् विद्वांसौ विद्वांसः हे विद्वन्

विद्वांसम् विद्वांसौ वसोर्वउः वसोर्वकारस्य उर्भवति शसादौ तेनैव विदुषः विदुषा विद्वद्भ्याम् ३

विद्वत्सु सेदिवान् सेदिवांसौ वस्योत्विडउभावः सेदुषः सेदुषा सेदिवद्भ्याम् २ उषिवान् उषुषः उषिवद्भ्याम् ३ वसारसेवं

अनुवान् अनूषः अनूषुवद्भ्याम् ३ अपुमहत्त्वशब्दः अपुमहत्त्वशब्दः साहचर्याद् धातोर्न्त्योग्रयते नैर सुहिन् ।। सु नकारे हिंसायां

इति तेन लोपेन सुहिंसौ सुहिंसः सुहिन्भ्याम् सुहिन्सु ध्वत् ध्वद् ध्वसौ ध्वसः ध्वद्भ्याम् एवं स्रत् स्रद्

पुंसोऽसुङ् पुंसो सुङादेशः पुंसि पञ्चसु शेषे च पुमान् पुमांसौ पुमांसः हे पुमन् हे पुमन् पुमांसम् पुमांसौ पुंसः

पुंसा पुंभ्याम् पुंसु वेधाः वेधसौ वेधसः हे वेधः वेधोभ्याम् २ उशनसाम् उशनस् पुरुदंशस अनेहसां सेरथे

डर्भवति उशना उशनसौ उशनसो धीनान्नतो दन्नतावावाचा हे उशनन् हे उशन उशनोभ्याम् २ उशनस्सु

सौसः अदसो सस्य सः सोपरे सेरौ अदसः सेरौ भवति असौ हस्यमः मात् ॥ अदसोमात्परस्य उ ऊ भवति ह्रस्व

व्यंजनयोर्ह्रस्वउ दीर्घस्य दीर्घउ इति विवेक अमू ॥ जसी परे कृते अदसः पकारस्य ईर्भवति बहुत्वे अमी अमुम्

अमीभ्यः अमुष्मात् अमुष्य । अमुयोः अमीषाम् अमुष्मिन् अमुयोः अमीषु ॥ ॥ इति हलान्ताः पुल्लिंगाः नहो ध

नहो हस्य धो भवति धातोर्मसपरे नाम्न अरूपदान्ते च उपानत् उपानद् उपानहौ २ उपानहः उपानहा उपानद्भ्याम् राम

से १ हसेपसेलोपः वाग्वसाने अनहोट इति टस्य उपारः नहो धवसे च पदसाने

२६

12

चीवरयुसो शत्रंतस्यंतु अवतन्तत्वाभायान्नदीर्घः भवन् भवन्तौ २ पचन् दीव्यन् धीमान् धीमन्तौ धीमन्तः मघवान्
मघवन्तौ मघवन्तः मघवद्भ्याम् ३ गुप् गुब् गुपौ गुपः गुब्भ्याम् ३ ताद्दक् ताद्दृशौ ताद्दृशः ताद्दक्षु ॥ एवं
याद्दृगादयः नशः कोवापदान्तेच नक् नग् नशौ नशः नग्भ्याम् ३ नक्षु ३ नट्सु ॥ घृतस्पृक्
नुद्य ॥ विश्शब्दः विट् विड् विशौ विशः विड्भ्याम् स्पृश् शब्दः स्पृक् स्पृग् स्पृशौ स्पृशः दधृक् दधृग् दधृषौ दधृषः दधृक्षु ॥ रत्न
घृतस्पृशौ २ उदक पूर्वस्यनलुक्त्वम् उदकस्पृट् उदकस्पृड् दधृक् दधृग् दधृषौ दधृषः दधृक्षु ॥ रत्न
मुट् रत्नमुड् रत्नमुषौ रत्नमुषः रत्नमुड्भ्याम् २ षष्शब्दो नित्यंबहुवचनान्तस्त्रिषुसरूपः जश्शसोर्लुक् षट्
षड् षड्भिः षड्भ्यः षण्णाम् षट्सु ॥ परमषट् परमषण्णाम् गौरादे
तुनलुक्नुत्वौ प्रियषट् प्रियषड् प्रियषषौ प्रियषषः प्रियषषा प्रियषड्भ्याम् दोषाम् दोषादीनां
भवति रसेपदान्तेच दोः दोषौ दोषः दोषा दोषाभ्याम् दोषः दोषी दोषणा दोषा दोर्भ्याम् दोषभ्याम् दोःसुवि
सर्गनुम्स्थानिकाः नुस्वार सर्वस्व व्यवधाने पिपठिषतन्त्यस्य सस्यषः दोःषु दोष्षु दोषसु दोर्विहसे पिपठीः
पिपठिषौ पिपठिषः पिपठिर्भ्याम् पिपठीःषु विविट् विविड् विविषौ नट् नड् नदौ गोरट् गोरड् गोरटौ
तोरेरदौः सयोगान्तलोपश्च तक् तग् गोरक् गोरग् कलोपकत्वमसिद्धे पिपक् पिपग् पिपक्षु ॥

13

वाः तिक्रान्त इति विग्रहे सिजसङेङस्सु प्राग्वत् अन्यत्र युवावौ युष्मान् अस्मान् वा अतिक्रान्त इति विग्रहे सि
जसङेङस्सु प्राग्वत् अतियुष्मान् अत्यस्मान् अतियुष्मया अत्यस्मया युष्मदस्मदोः षष्ठी चतुर्थी
द्वितीयास्विति मेवांनौवस्नसौ ॥ युष्मदस्मदोः षष्ठी चतुर्थी द्वितीयासहितयोर्यथासंख्येनामीआदेशाभ
वन्ति ॥ नमैकवचनेन सहतेमे द्विवचनेनवांनौ बहुवचनेनवस्नसौ बहूनां अमासहितयोर्युष्मद
स्मदोस्त्वामाइत्येतौभवतः ॥ श्रीशस्त्वावतु मापीह दत्तात्तेमेपि शर्मसः स्वामीतेमेपि हरिः पातुवामपि नौविभुः १
सुखंवांनौददात्वीशः पतिर्वामपि नौहरिः सोव्याद्वोनः शिवोवोनो दद्यात्सेव्योत्रवः सनः २ एकवाक्ये यु
ष्मदस्मदादेशावक्तव्याः एकतिङ्वाक्यं तेनेह न ओदनं पचतव भविष्यति एतेवांनावादयआदेशाश्च
न्वादेशेवावक्तव्याः अन्वादेशे नित्यंस्युः धाताते भक्ताधाताते नमः नाहौ वाक्यादौपादादौ च
वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्नैते एकतिङ्वाक्यं तयोरनुवृत्तेः संबोधनस्य समानाधिकरणवत् विशेष्यं
संबोधनं संबोधने नर पूर्वं चाविद्यमानवत्संबोधनात्परयोर्नैते देवास्मान्पाहि हरे विष्णो स्मान्रक्ष सर्वदा ॥
विशेष्यपूर्वानु ॥ हरेकृपालोनः पाहि सर्वरागद्वेषवनः ११ चादिभिश्च चवाहएवयोगेनैते अग्नि राम

पादान्तेवसनसाभवतिश्च ननुपादादौ

१९

समस्यमाने द्व्येकत्ववाचिनी युष्मदस्मदी युवावौ त्वन्मदावपि वाध्यवतः समस्यमाने युष्मदस्मदी द्व्येकत्ववाचिनी युवावौ त्वन्मदावपि न वाध्यवतः
कदाचन दचेत् समासार्थोऽन्यसंख्यान्यवाचिनी द्व्येकत्ववाचनात् अतिक्रिक्रः सदेवत्वेन्यदेशात् केवुसिजसे ङ स्तुत्येके सिद्धं हजसः षयोर्ते तुभ्यमह्यौ ङसात्

आवाभ्याम्॰ युष्मत्॰ अस्मत् तव मम ङसो ङसा सहितयोर्युष्मदस्मदोस्तवममौ भवतः तव॰ मम॰ युवयोः आ ममौ एतौ आदेशौ भवति ३
वयोः सुडामः साम् आकम् युष्मदस्मद्भ्यां परः साम् आकं भवति॥ युष्माकम् अस्माकम् त्वयि॰ मयि॰ युवयोः
आवयोः युष्मासु॰ अस्मासु समस्यमाने द्व्येकत्ववाचिनी युष्मदस्मदी॥ समासार्थोऽन्यसंख्यश्चेद्युवावौ त्वन्म
दावपि॥१॥ सिजसे ङ स्सुपरतः आदेशाः स्युः सदैव ते॥ त्वाहौ यूयवयो तुभ्यमह्यौ तवममावपि॥२॥ एते प
रत्वाद्बाधन्ते युवावौ विषयेऽस्वके॥ त्वन्मदावपि बाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः॥३॥ द्व्येकसंख्यसमासार्थैव कृते
युष्मदस्मदी॥ तयोरद्व्येकतार्थत्वान्न युवावौ त्वन्मदौ न च॥४॥ त्वां मां अतिक्रान्त इति विग्रहे॥ अतित्वम् अत्य
हम् गौणत्वेऽपि युष्मदस्मदोस्त्वन्मदावादेशौ भवति अतित्वाम्॰ अतिमाम् अतियूयम् अतिवयम्॰ अतित्वाम्
अतिमाम् अतित्वान्॰ अतिमान्॰ अतित्वया॰ अतिमया॰ अतित्वाभ्याम् अतिमाभ्याम् अतित्वाभिः अति
माभिः अतितुभ्यम्॰ अतिमह्यम् अतित्वाभ्याम् अतिमाभ्याम् अतित्वभ्यम् अतिमभ्यम्॰ अतित्वत्
अतिमत् अतित्वाभ्याम्॰ अतिमाभ्याम् अतित्वत् अतिमत् अतितव॰ अतिमम॰ अतित्वयोः अतिमयोः
अतित्वाकम् अतिमाकम् अतित्वयि॰ अतिमयि॰ अतित्वयोः अतिमयोः अतित्वासु॰ अतिमासु॰॥ युवाम् आवां

एतेऽप्यादेशा युवावौ बाधन्ते अस्मिन्नस्वके विषये कस्मात् एते त्वन्मदावपि बाधन्ते कुतः पूर्वविप्रतिषेधतः ४
समासार्थो द्व्येकसंख्यो भवति युष्मदस्मदी च कृते भवतः न यो युष्मदस्मदोः न द्व्येकता येनात् युवावौ त्वन्मदौ न भवतः

श्री
सि॰ चं
१८

स्मेविभक्तौ ... ॥

शौनृम्न पिपठिषि॰ सुवम् सुपुंसी॰ सुमांसि अदः अमू॰ अमूनि॥ ॥इति हसान्ताः नपुंसकलिङ्गाः॥
त्वमहौ सिना सिना सहितयोर्युष्मदस्मदोस्त्वमहमित्येतावादेशौ भवतः यथासंख्येन त्वम्॰ अहम् युवावौ द्विव
चने द्व्यर्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोर्युवआवादेशौ भवतः विभक्तौ आमौ युष्मदस्मद्भ्यां परस्यौ आम् भवति॥
युवाम्॰ आवाम् यूयंवयं जसा जसा सहितयोर्युष्मदस्मदोर्यूयंवयं भवतः यूयम्॰ वयम् त्वन्मदेकत्वे यु
ष्मदस्मदोस्त्वन्मदौ भवतः एकत्वेनगम्यमाने अमौसो युष्मदस्मदोष्टेरात्वं भवत्यमि सकारो भिसि च परे
त्वाम्॰ माम्॰ युवाम्॰ आवाम् यदोच्चत्वे शसीति दीर्घः शसो नो वक्तव्यः युष्मान्॰ अस्मान् त्वमदादेशे
कृते टाङ्यो युष्मदस्मदोष्टेरेत्वं भवति शकारो भकारादित्वाद्व्याहृत्यर्थः टाङ्योः परयोः त्वया॰ मया॥
युवाभ्याम् आवाभ्याम् युष्माभिः अस्माभिः तुभ्यमह्यम् ङया ङे सहितयोर्युष्मदस्मदोस्तुभ्यमह्यौ
एतौ भवतः तुभ्यम् मह्यम् भ्यसस्भ्यम् युष्मदस्मद्भ्याम् परो भ्यसस्भ्यम् भवति शकारो भकारादित्वव्याहृत्य
र्थः युष्मभ्यम् अस्मभ्यम् ङसिभ्यसोरत् ङसिसाहचर्यात् पञ्चम्या भ्यस् गृह्यते॰ त्वत् मत् युवाभ्याम् राम
१८

सहचरतीति सहचरस्तस्य भावो साहचर्यं ...

14

15

वेर्चागतिभेदतः अस-ध्यागागमाद्धोपैर्नवाधिकशतंमम् १ स्यम्सुप्सुनषड्भादौ षष्ठे स्यसः स्त्रीणिजश्शसोः

चत्वारिंशे वेदशके रूपाणीति विभावय॥२॥ गवाक् · गवाग् · गोअक् · गोअग् · गोक् · गोग् गवाङ् गो

अङ् · गोङ् · गोची · गवांची · गोअञ्ची · गोञ्ची · तीर्यङ् तिर्यञ्ची · तिर्यञ्चि · यकृत् यकृती · यकृन्ति

यकानि · यकृता · यक्ना · यकृद्भ्याम् · यकभ्याम् · शकृत् · शकृती · शकृन्ति · शकानि · शकृता शक्ना ·

शकृद्भ्याम् · शकभ्याम् · ददत् · ददती · ददंति · ददति एवं जक्षत् · जाग्रदादयः तुदत् वारियोः शतुः अवः

र्णान्तात्परस्य शतुर्वा नुम् ईकारे ईपि च परे तुदन्ती · तुदती तुदन्ति · भात् · भाती · भान्ती · अप्ययोरान्नित्यम्

अभ्यस्तव्यतिरिक्तस्य अवर्णान्तात् परस्य शतुर्नुम् ईकारे ईपि च॥ पचत् · पचन्ती · दीव्यत् · दीव्यन्ती

दीव्यन्ती · स्वप् · स्वब् · स्वपी · नस्य हन्तेर्दीर्घः॥ स्वांपि दीर्घो नेत्येके स्वंपि · स्वपा · स्वद्भ्याम् · स्वद्भिः

जगत् · जगती · जगन्ति · महत् · महती · महान्ति · धनुः धनुषी · अप्सर्वस्योपधायाः दीर्घः धनूंषि · हविः हविषी ·

हवींषि · पयः पयसी · पयांसि · तेजः तेजसी तेजांसि · वचः वचसी · वचांसि · पिपठीः पिपठिषी · सयङ्-नस्य

16

संबुद्धौ अप्सराः

कि · वं

२१

ह्रस्वः नौकादेर्लुक् नाव्या अन्त्याः

देवसंबोधनात्तं-गोका · नौका · अनडुह् हैडिनी · मघोनी शुनी · करी · नस्यलोपः इवर्णावर्णयोर्लोपो भवति ॥

तद्धितस्वरेयकारे ईपि च · ओपगवी · ऐन्द्री · पूष्णो लोपः राज्ञी · हिदाम्नी · ष्टित् वकार इकार उकार ऋकारान्तं

त्वान्तःस्त्रियामी प्रत्ययो भवति॥ सुवराकी · ह्रकुवरी · उपगोमती · विदुषी · अपचन्ती दीव्यन्ती · तुदती तुदन्ती

मनन्तान्नेप् सीमा · सीमानौ अनन्ताद्दु बहुव्रीहेर्वा बहुयज्वा डाप्वा सीमा · सीमे · दामा · दामे · बहुयज्वा ॥

बहुयज्वे उपधालोपिनो वा बहुराज्ञी · बहुराजानौ नदादेःस्त्रियामीप् नदी · गौरी · सोपर्णी · उरुद्वयसी

उरुदघ्नी उरुमात्री · आचिकी इत्वरी · चौरी · स्वैराणी · पौस्नी · शाक्तिकी गौगी · गार्ग्यायणी लौहित्यायनी ·

कात्यायनी · कौरव्यायणी मांडूकायनी आसुरायणी इत्यादि अनन्त्यवयोवाचिनोऽदन्तात्स्त्रियामीप् · कुमारी

किशोरी · वधूटी · चिरंटी · तरुणी · तलुनी अदन्तात्किम् शिशुः ऊधान्तस्य बहुव्रीहेर्ने स्त्रियाम्॥ कुंडोध्नी · घटोध्नी ·

सकारस्य नकारादेशे कृते नान्तत्वादीप्॥ ईप्यु नलोपः

अतमूध्नी · वयोवाचिनो हायनस्य ईप् त्रिचतुर्भ्याम्णत्वम् त्रिहायणी · चतुर्हायणी इन्द्रादेरानीप् स्त्रियां पुंयोगे इन्द्रा

वरुणानी · भवानी · सर्वाणी · रुद्राणी · मृडानी आचार्यादणत्वम् आचार्यानी हिमारण्ययोर्महत्वे॥ महद्धिम २२

महिमानी-

17

अजादेरप्यापूर्वक्रमः पस्यलोपनतुईपू 18

यत्र क्वेनितरद्व्ययम् १ वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥२॥ ॥३
इत्यव्ययानि ॥ अजाद्यतष्टाप् ॥ अकारान्तनाम्नः स्त्रियां वर्तमानाट्टाप् प्रत्ययो भवति सर्वा मया अजादेश्च अजा
बालवत्सहोडमन्दविलाता
एडका॰ अश्वा॰ चटका॰ मूषिका॰ बाला॰ वत्सा॰ होडा॰ मंदा॰ विलाता॰ सफला॰ भस्त्रफला॰ अजिनफला॰
शणफला॰ पिंडफला॰ सत्पुष्पा॰ प्राक्पुष्पा॰ प्रत्यक्पुष्पा॰ कांडपुष्पा॰ प्रान्तपुष्पा॰ एकपुष्पा॰ शूद्रा॰ क्रुंचा॰
उष्णिहा॰ देवविशा॰ ज्येष्ठा॰ कनिष्ठा॰ मध्यमेति॰ पुंयोगेपि अमूला इत्यादि पादोवाड्डप् द्विपदी॰ द्विपदा॰ ॥
क्षिपकादीनां नेई
कीर्त्यतः काप्यपरेपूर्वस्याकारस्यइकारो भवति ॥ कारिका॰ पाचिका अतः किं नौका॰ क्षिपकादीनांत॰ क्षिपका ध्रुवका
चटका॰ ध्रुका॰ सका॰ उपत्यका॰ अधित्यका॰ तारका॰ ज्योतिषि ॥ अन्यत्र॰ तारिका॰ वर्णका॰ तांतवे अन्यत्र वर्ति
का॰ वर्तका॰ शकुनौ॰ प्राचां॰ उदीच्यानु॰ वर्तिका॰ अष्टका॰ आशे आशिकाऽन्या कचिद्दा॰ स्तनका॰ स्तनिका॰
पुत्रका॰ पुत्रिका॰ आर्यका॰ आर्थिका॰ ह्वके॰ ह्विके॰ चटकका॰ चटकिका॰ निर्भस्त्रका॰ निर्भस्त्रिका॰ वृन्दारका॰
वृन्दारिका॰ एषका॰ एषिका ॥ अज्ञका॰ अज्ञिका॰ ज्ञका॰ ज्ञिका॰ निःस्वका॰ निःस्विका॰ ह्रस्वोवा काप्यपरेत
नद्यादेश्च पूर्वस्य ह्रस्वो वा॰ गंगाका॰ गंगका गंगिका॰ नदिका॰ नदीका॰ श्रेयसितरा॰ श्रेयसीतरा वागरुणा

अजात्मजात्रातेर्योपधा दितिआप्ईयोनित्रत्ययं॰ म हा अजास्वाकोकिलावा लवत्सादौ त्रिफलादिकेईं यायवाद्ज्ञ२ गणिकाज्ञातिगणकं न सर्वत्रिगणिकागणस्तरव्या नेत्राजातिर्युयोगतुनापा ॥ शूद्र सत्रीसूद्री ॥ जातिर्पुयोगे महान्शूद्र शब्दस्तत्रआप् महाशूद्री = ४

करोतीति कारक: आप्प्रत्यय: पश्चात्कार्यं नतुस्त्रियामिति ईकार: कारिका ॥ पठतीति पाठिका ॥ पचतीति पाचिका इत्यादि ज्ञेयम्
कान्यकादेनभवति ॥ ननुत्यादिव्यवहितः तेन बहुपरिव्राजका नगरी इत्यादौ ईकारो न भवति ॥ ६

ऊर्ध्वं लेखं वैन्न निक्षकायर्यो॰ अन्येनउपसर्गेनन्ति क्षिपकादिमध्ये पति क्षिपस्व प्राप्ते दपका॰ तारा॰ उपस॰

श्री
सि॰ चं॰
२॰ 19

तथा यथा वाड् थे
तथा॰ यथा॰ सर्वथा॰ कथम्॰ इत्थम्॰ अस्मादितिइतः॰ एतस्मादित्यतः यतः ततः कुतः सर्वतः बहुतः सार्ववि
भक्तिकस्तसित्यैके ॥ आदितः मध्यतः अन्ततः इत्यादि॰ पूर्वस्मिन्निति पुरः पुरस्तात् अधः अधस्तात्॰ उपरिष्टात्
उपरि॰ परस्मिन्निति परेण॰ दक्षिणेन॰ दक्षिणा॰ दक्षिणतः उत्तरतः दक्षिणस्यादिशि दूरे दक्षिणाहि॰ राजाधीनं
राजसात्॰ सर्वं भस्मेति भस्मसात्॰ ऊरी॰ ऊरी॰ उररी॰ विस्तारांगीकारयोः सद्यादिकालेसमाने ऽह्नि सद्यः अ
सदा
द्य॰ अधुना॰ इदानीं॰ तस्मिन्कालेतदा॰ यदा॰ कदा॰ सर्वदा॰ एकदा॰ अन्यदा॰ सपदि॰ सांप्रतं संप्रति॰
अन्यस्मिन्दिने
इहेति॰ तूर्णं आशु॰ शीघ्रं॰ पूर्वेद्युः परेद्युः परेद्यवि॰ पूर्वम् परुत् परारि॰ अन्येद्युः तर्हि॰ यर्हि॰ कर्हि एत
र्हि॰ प्रादिरुपसर्गः प्र॰ परा॰ अप॰ सम्॰ अनु॰ अव॰ निस्॰ निर्॰ दुस्॰ दुर्॰ अभि॰ वि॰ अधि॰ सु॰ उत्॰ नि॰
प्रति॰ अति॰ परि॰ अपि॰ उप॰ आङ्॰ ऋत॰ अन्तर्॰ आविर्॰ प्राग्धातोः उपसर्गो धातोः प्राक् प्रयोक्तव्याः
तदव्ययम् चादिश्चाव्ययसंज्ञो भवति क्त्वा तोसुन् च॰ क्त्वा॰ णमुल् तुम्॰ णम् थाम् अस्॰ वत् कृत्वस्॰ सुच्॰ शस्॰
इत्याद्यन्तं अव्ययसंज्ञं भवति ॥ अव्ययादिभक्तेर्लुक् ॥ सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु वचनेषु च सर्वेषु राम २॰

सर्वस्मिन्दिने ५

20

यथोयुधयोश्चैरो हरिर्मामेवरक्षतु । चान्ययज्ञानार्थे बाहुभियोगे चनेते ते च समाख्यांसमीद्यते । भक्तस्त्वचरूपंध्याः

पति चान्ययज्ञाने नु भक्तं स्वपिषति चदुषा घिचमान पूर्वात्प्रथमान्तात्परयोरन्वादेशे । एनेनैव भक्तं त्वस्य ग्रहे

नेन्हे हरिस्त्वांत्रायते समां तामे मित्रा । चादिर्निपाताः । चवा ह अह एव नूनं पृथक् शश्वत् युगपत् भूयस्

नह हन्त विना नाना स्वस्ति अस्ति हा ना नक्तं मृषा मिथ्या मिथस् अथ अथो अहो उत्तस् अ

स अद्य नीचैस् सनैस् अधक् अन्तरे अराम् दिवा रात्रौ सायं चिरं मनाक् ईषत् यावत् तूष्णीं

पुनः बहिस् अवस् समया निकषा स्वयं सामि सना सनत् सनात् तिरस् अन्तरा अन्तरेण सहसा अ

लं वषट् तूष्णीं विहायसा पुरा मिथो प्रायस् मुहुस् साकं साकं नमस् हिरुक् धिक् अम्मा मा सं

अन्तर् प्रातर् पुनर् सनुतर् यावत् तावत् स्वाहा स्वधा नचाहि खलु किल सुष्ठु इष्टु अत् उपम

गोस्वरादिभक्तिप्रतिरूपकाश्च अवदत्तं अहंयुः हंहो अस्ति ई उ ऊ ए ऐ ओ औ अस्तु सुखे यथा कथा

स्व प्याट् पाट् अङ्ग है हे भोः अये चट् विषुरे अरे एक पदे द्राक् मंत्र पुरा अन्तः श्रौषट्

वौषट् इत्यादि । तत्रादिर्विभक्त्यर्थे निपात्यते । तस्मिन्निति तत्र । अस्मिन्निति अत्र कुत्र क्व तेन प्रकारेण

21

23

भावः ॥ सुवर्णः ॥ ॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥ ॥ लिङ्गार्थे प्रथमा ॥ नामार्थमात्रे लिङ्गाधिके च प्रथमा वि

भक्तिः । नियतोपस्थितिकोनामार्थः । उच्चैः नीचैः कृष्णः श्रीः ज्ञानं । स्वाराः ज्ञानं स्यादेकस्मै एकः द्वौ बहवः

अलिङ्गा नियतलिङ्गाश्च नामार्थमात्रे इत्यस्योदाहरणम् । अनियतलिङ्गास्तु लिङ्गमात्राधिक्यस्य ॥

तटः तटी तटं । आमंत्रणे च । आभिमुख्यीकरणे प्रथमा ॥ हे देव हे देवौ हे देवाः । भोस् भगोस् अघोस्

भवत् भगवत् अघवतां निपात्यन्ते ॥ भो हरे भगो नमस्ते अघो याहि ॥ कर्मणि द्वितीया ॥ धनयोर्दानया

त्रे विषये चावधौ सन्नैः धर्माधर्मावयोः द्वितीया चाविभक्तिपयस्येषु भवति कार्येकर्मकारके द्वितीया कर्तृके रोति

कारकौ हर्षे पश्यति बालुषः । राज्यं प्राप्नोति धर्मिष्ठः सोमं सुनोति सोमपा ॥२॥ कर्तृकरणे तृतीया ॥ भिक्षोः शरे ॥

रामेणैव रावणो लोकरावणः । दानापात्रे चतुर्थी विप्रेभ्यो गां ददाति क्रियया यमभिप्रैति तत्रापि चतुर्थी ॥ पत्ये

ते । राज्ञे करं ददाति ॥ विश्लेषावधौ पञ्चमी ॥ अवधौ पञ्चमी हिमवतोऽवतरति गंगा । धावतोऽश्वात्पतति ॥ संबंधे

षष्ठी राज्ञः पुरुषः आधारे सप्तमी औपश्लेषिकः सामीपिकः अभिव्यापको वैषयिको नैमित्तिक औपचारिकश्चेति

आधारः । कटे शेते कुमारो गोषु वरेगावः सरसि रते । तिलेषु विद्यते तैलं हृदि ब्रह्मामृतं परं गुहे सन्ध्यातेधीरो गुरूपर्ये

करिणां शातनः क्रियालक्षणो भावलक्षणापि सप्तमी गोषु दुह्यमानासु गतः वर्षति देवे चौर आयातः विनासेह नमस्कृते

राम

23

पंगुः बभ्रुः रज्जुः वोतोगुणवचनात् उत उदन्ताद्गुणवाचिनो वा स्त्रियामीप् पट्वी पटुः बह्वादिभ्यश्च ॥ बह्वी बहुः कृदिकारा 22

दक्तिनः पर्यायात्पद्वा रात्रिः रात्री शकटिः शकटी अक्तिन्यर्थात्किं भूतिः अजननिः पद्धत्यादिभ्यो वा पद्धतिः पद्धती ॥ ऐ

चमन्वादेः मनुपूतक्रतुवृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामैङ्ग्याद्देशश्च स्त्रियाम् पूतक्रतायी वृषाकपायी

अग्नायी मनोरौ वा मनायी मनावी मनुः पत्युर्नो यज्ञसंयोगे पत्नी सपत्नी एकपत्नी वीरपत्नी सखी

अशिश्वी अंगूडाही अनडुही शार्ङ्गी प्राची प्रतीची प्रत्यंची क्वचिद्वा दृढपत्नी दृढपतिः वृषलपतिः

वृषलपत्नी एता एनी हरिता हरिणी रोहिता रोहिणी श्येता श्येनी असिता असिक्नी पलिता

पलिक्नी इत्यादि इतो मनुष्यजातेः ईप् दाक्षी अवन्ती कुन्ती ऊतः उदन्तादयोपधान्मनुष्यजा

तिवाचिनः स्त्रियामूप्रत्ययः कुरूः अयोपधात्किं अध्वर्युः स्त्री ॥ पंगोश्च पङ्गूः श्वसुरस्योकाराकारलोपः श्वश्रूः

उपमानवाचिपूर्वपदादूरुत्तरपदादूः करभोरूः संहितसफलक्षणवामसहितसहादेरुरोपम्येपि संहितो

रूः सफोरूः लक्षणोरूः वामोरूः सहितोरूः सहोरूः ॥ नरयोरीपक्षङ्गिभ्यः नारी पुनाति पुवत् ॥ ॥

स्त्री । सि॰ चं॰ २२

जातिवाचकपूर्वपदसहितात् स्वाङ्गवाचक भिन्नोरुर्यस्याः सा

शोणाद्वा श्रोणी शोणा बहुव्रीहेर्जातिपूर्वपदात्क्तान्तात् ऊरुभिन्नी जातं तान्तं दन्तजाता अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा

पीता सुरा यया सा पाणिगृहीती

सुरापीती सुरापीता पाणिगृहीती भार्यायाम् अन्यापाणिगृहीता क्रीतात्करणादेः वस्त्रक्रीता क्तादल्पाख्यायाम्

अभ्रलिप्ती द्योः चंदनलिप्ता अन्या स्वाङ्गाद्वा स्वाङ्गवाचिनोदन्तादसंयोगोपधाद्वा स्त्रियामीप् ॥ सु

मुखी सुमुखा सुकेशी सुकेशा नासिकोदरौष्ठजंघादन्तकर्णशृङ्गाद्वा ईप् तुङ्गनासिकी तुङ्गनासि

का मन्दोदरी मन्दोदरा बिम्बोष्ठी बिम्बोष्ठा सुजंघी सुजंघा सुदन्ती सुदन्ता सुकर्णी सुकर्णा ॥

सुशृङ्गी सुशृङ्गा अङ्गगात्रकण्ठपुच्छाद्वा ईप् स्वङ्गी सुगात्री सुकण्ठी सुपुच्छी पदे स्वङ्गेत्यादि ॥ क

बरमणिविषशरेभ्यः परात्पुच्छान्नित्यमीप् कबरपुच्छी विषपुच्छी उपमानात्पक्षपुच्छाभ्यामीप् श्येनपक्षी श्येन

पुच्छी नक्रोडादिबहुस्वरात् कल्याणक्रोडा सुजघना सहनञ्विद्यमानपूर्वान्न सकेशा अकेशा विद्य

माननासिका नखमुखात्संज्ञायां न शूर्पणखा गौरमुखा संज्ञायां किम् ताम्रमुखी कन्या ॥ संयोगोपधान्न राम 23

पिताश्च स्यादिरञ्चनविधायक्त... प्रियास्त्रा॰ प्रियास्त्राम

24

अरण्यानी॰ ईश्च समाहारे गुणश्च हयोस्समाहारः हयी अत्र ईश्च गुणाश्च प्रत्ययस्वरहीनं हयी चकारात्रेगुणो भवति

मयारणां वेदानां समाहारः त्रयी अत्र ईश्च प्रत्ययः गुणः प्रत्ययस्वरहीनं त्रयी यवाद्दोषे तुष्टो यवायवानी मातुलो

पाध्यायाद्वा मातुलानी मातुली उपाध्यायानी उपाध्यायी आर्यक्षत्रियाभ्यां वा स्वार्थे आर्याणी आर्या॰

क्षत्रियाणी॰ क्षत्रिया॰ उपाध्यायानी उपाध्याया पुंयोगे च ॥ अदन्तात् स्त्रियामीप् ॥ शूद्री॰ गणकी॰ पा

लकान्तात् ॥ गोपालिका॰ अश्वपालिका॰ सूर्याद्देवतायामाप् सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या॰ अन्या सूरी ॥

जातेरयोपधात् जातिवाचिनो यकारोपधात् ककारान्तात् स्त्रियामीप् प्रत्ययो भवति आयोपधात्तु क्षत्रिया वैश्या ॥

क्वचिन्न॰ बलाका गवयहयमुकयमनुष्यमत्स्यानामनिषेधः गवयी॰ हयी मुकयी॰ हलस्तद्धितयस्येति लोपः

मनुषी॰ ईतिमत्स्यस्य यलोपः मत्सी॰ सूर्यागस्त्ययोरीये ईपि च तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि च लोपः सूरी अगस्ती॰ तैषी

पौषी मासी॰ कुंडी॰ अमत्रे॰ गोणी॰ आवपने॰ स्थली अकृत्रिमायां भाजी श्राणा चेत् नागी स्थूला चेत् काली

वर्णश्चेत् नीली ओषधीश्चागिनो संज्ञायां वा कुशी अयोविकारे कामुकी मैथुनेच्छायां कबरी केशविन्यासे ॥ =

मनुष्यामनुजामर्त्यामनुजामानवानराः इत्यमरः

25

नस्यर्वास्य भुः समर्थः भक्तः कुत्सायंकुत्सस्यजाभक्तकुशलं तुखमाभ्यश्च अर्थयः प्रयोजनं वाभ्ययात्र क

च्य येधातुप्रयोगेप्रीयमाणो हरयेरोचते भक्तिः॥ श्लाघह्नुङ्स्थाशपां प्रयोगेबोध्यमितुसिद्धे गोपीकृष्णा

य श्लाघते॥ ह्नुते॥ तिष्ठते॥ शपते वा॰ धारेरुत्तमर्णः॥ भक्ताय धारयति मोक्तं हरिः स्पृहेरीप्सितः पु

ष्पेभ्यः स्पृहयति॥ क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां प्रयोगे यं प्रति कोपः तद्दत्ताय कुप्यति॥ हरये क्रुध्यति कुप्यति ईर्ष्य

ति असूयति वा इत्यादि॰ यंप्रति कोपः किं॰ भार्यामीर्ष्यति॥ अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहि

युक्ते॰ अन्यारादिहार आरात् वनात्॰ इतरोरामात् भिन्नः कृष्णात् पूर्वो ग्रामात् प्राक्

ग्रामात्॰ दक्षिणा ग्रामात्॥ विनाकृष्णात् पृथङ्नानावा उपाध्यायात् धीते॥ यस्मादध्यास्यविका

रेश्च धापके पञ्चमी॥ यनिकर्तृःप्रकृतिः ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते॰ यतश्चाध्वकालयोर्निर्माणं त

त्र पञ्चमीत च्युक्तादध्वनः प्रथमासप्तम्यौ॥ नद्याः कार्तिक्याः प्रत्यासन्ने॰ वनाग्रामो योजनं॰ योजने वा॰

कार्तिक्या आग्रहायणी मासे॥ अपपरी॥ आसमार॥ आयांतके॥ संसारः प्रद्युम्नः कृष्णात् प्रति तिले

भ्यः प्रतियच्छति माषान् हेतौ तृतीयापञ्चम्यौ जाड्यात् जाड्येन वा बद्धः स्तोकान्मुक्तः दूरान्तिकयो

गेयस्यापि॥ ग्रामस्य दूरात् अन्तिकाद्वा॥ इत्यादि॥ क्रियायुगानि संज्ञानि समुदायाः प्रयकरणो यत

ईर्ष्यार्थानां स्पृहयति

यत्प्रतिनिधिप्रतिनिधिः पञ्चमी इति मूलचन्द्रिकायाः

26

निर्द्धारणे गोस्वाम्यादिभिश्च । षष्ठी योगे ... पृथग्विना नानायोगे द्वितीया विनापापं सर्वं फलन्ति अन्तरेणाभक्ति
किं जीवितेन अन्तरेण ... हरिं न ... उपहरे सुराः नदीमन्ववसिता सेना ॥ अभिदेवान् कृ...
भितो ग्रामं उभयतः कृ... सर्वतः परितः कृ... समयानिकषा हा प्रति योगेऽपि ॥ बुभुक्षितं न प्रतिभा
ति किंचित् कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे मासमधीयते ॥ क्रोशं पर्वतः मासं गुडधाना मासिके ... क्रोशमधीते
क्रोशं कुटिला नदी ॥ अधिशीङ्स्थासां ... आधारः कर्म ॥ अभिनिविशश्च ॥ उपान्वध्याङ्वसः
अधिशेते अधितिष्ठति अध्यास्ते ... अभिनिविशते सन्मार्गं उपवसति अनुवसति अधिवसति आव
सति वैकुण्ठं हरिः ... इत्यादि ॥ सहार्थे योगे तृतीया ॥ सहशिष्येणागतो गुरुः एवं सा
कं सार्द्धं समं योगेऽपि येनाङ्गविकारः ... ॥ अक्ष्णा काणः विकारः किं अदिका
णमस्य किंचित् ... जटाभिस्तापसः प्रकृत्यादिभ्य ... प्रायेण याज्ञिकः गोत्रेण गार्ग्यः समेनेति विषमे
णेति द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति सुखेन दुःखेन याति तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तुलोपमाभ्यां किं कृष्णस्य तुलोपमा वा तुल्या
र्थयोगे कृष्णेन तुल्यः रामेण ... फलप्राप्तौ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया अह्ना क्रोशेन वाऽनुवाको धीतः
फलप्राप्तौ किं मासमधीतो नायातः इत्यादि नमः स्वस्ति ... योगे चतुर्थी नमो नारायणाय एवं स्वस्ति स्वाहा स्वधाऽलंव
षड्योगे ॥ उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी नमस्करोति देवान् प्रभ्वादियोगे षष्ठ्यपि भोजनाय भोज

25 = उक =

27

वर्त्तमाने आराध्येऽर्थे योगे षष्ठी राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा इदमेषां शयितम् क्तो देतु कुर्वन् कुर्वाणः चक्रिवा
न् चक्राणः चक्रिवान् सुखं हरिः हरिं दिदृक्षुः अलंकरिष्णुर्वा दैत्यान् घातुको हरिः जगत्स्रष्टा सुखं कर्तुं वि
ष्णुना हता दैत्याः दैत्यान् हतवान् हरिः ईषत्करः प्रपञ्चो हरिणा सोमं पवमानः आत्मानं मण्डयमानः वेदम
धीते कर्त्तलोकान् ... सुरस्य ... भविष्यत्यकस्य भविष्यदाधमर्ण्यार्थस्येनस्य
योगे षष्ठीन सतः पालको ऽवतरति व्रजं गामी शतं दायी कृत्यानां कर्त्तरि वा षष्ठी ॥ मया मम वा सेव्यो
हरिः उभयप्राप्तौ कर्मण्येव षष्ठीन नेतव्या व्रजं गावः कृष्णेन दूरान्तिकार्थयोगे षष्ठी पञ्चम्यौ ग्रामस्य ग्रा
माद्वा दूरं ... दिवः कर्मणि षष्ठी शतस्य दीव्यति चोपसर्गे सतस्य
शतं वा प्रतिदीव्यति षष्ठी हेतुप्रयोगे अन्नस्य हेतोर्वसति सर्वादेर्हेतुप्रयोगे चहेतौ चान्यत्तृतीयाद्याः
केन हेतुना वसति कस्य हेतोः निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वादेः सर्वविभक्तयो सर्वादेस्तृतीयादयः को हेतुः किं प्र
योजनम् कं हेतुम् केन हेतुना ज्ञानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः ज्ञानाय निमित्ताय अन्योक्ते प्रथमा आख्यातकृ
स्समासैर्नतद्धितनिपातानां कारके सम्बन्धे च प्रथमा स्यात् इदं क्रियते हरिः करोति कृष्णः कंसं हतवान् कृष्ण
कं शौरितः पचनीया ... इनीयादिः उपाध्यायः पचनी स्थाली ... जहरयः उपहृतपशुः

राम 25

28

निर्हारं प्रायतस्तत: षष्ठीसप्तम्यौ क्रियापरं गौ क्रियायां प्रभवन्नाराधकः अथ: गवां गोषु वा प्रसूतो गोस्य
नदीरां नरराणां वा ब्राह्मणं अथ: छात्राणां छात्रेषु मेवं पशु: स्वाम्यादियोगे षष्ठीसप्तम्यौ गवां गोषु
वा स्वामी अधिपति: ईश्वर: तथाहि प्रसूत: इति भवो अनादरेधिके क्रियालक्षणे षष्ठीसप्तम्यौ रुदति रु
दतो वा प्राव्राजीत् आयुक्तकुशलाभ्यां योगे षष्ठीसप्तम्यौ तात्पर्ये आयुक्त: कुशलो वा हरिपूजने हरि
पूजनस्य वा साधुनिपुणाभ्यां योगे पूजायां सप्तमी प्रसितोत्सुकाभ्यां हरिणा हरौ वा साधु: साधुप्रयोगः स
प्तमी साधु: कृष्णो मातरि असाधुर्मातुले निमित्तात्कर्मसंयोगे चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुंजरं
केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हत: १ कस्य न सप्तम्यभिधेये षष्ठी तौ व्याकरणे तादर्थ्ये चतुर्थी
षष्ठ्यर्थे सप्तमी २ तथा ष्ठेनेरा धर्मार्य सप्तमं धर्मो मेलायमेधावी धनं दानाय धर्मः १ तस्मात् कर्मणि
केलम्भायाति फलान्वाहन्तुं यान्नर्थः कर्मापेक्षकर्मण्या आवेयं वर्मी हर्म्यादिव तेनैक कार्ययोरक्तादो
कर्तरि षष्ठी कर्तृकर्मणो: षष्ठी कृदिवर्जितेकृति कृत्स्य कृति: जगत: कर्ता कृष्ण: गुणकर्मणि वा नेता
श्वस्य स्रुघ्नं ग्रामस्य वा उभयप्राप्तौ कर्मणि कर्तरि षष्ठीन अत्ययोगवादे गाणायन स्त्रीप्रत्यययोरकारयो
र्योगेनोक्तम् भेदिका विभित्सा वा रुद्रस्य जगत: शेषेकर्तरि वा शब्दानामनुशासनमाचार्येण वाचार्यस्य वा॥

नहिला न्नेन विग्रह: समासत्वव्ययेनेत्य लपद्विग्रहो येन यावत्संख्यायानन्त्यसिद्धे निपात्ये मिस्सयावत्

हिमस्यात्ययो: निहिमम् निद्रा संप्रति निद्रायुक्तो इति निर्द्रं हरि स्मरणस्य युक्ता इति निहरि। विसो:
पश्चात्त्वनुविष्णो हयस्य योग्यमनुरूपं अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थं शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति हरे: सादृ
श्यं सहरि। सहादि पादितिरृतिलहस्त: ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठम् चक्रेण युगपदनुचक्रम्
सदृश: सख्या ससखि क्षत्राणां सम्पत्ति: सक्षत्रम् तृणमप्यपरित्यज्य सतृणमत्ति अग्निग्रन्थपर्यन्तमधी
ते साग्नि यथायथाहारदेव यथा यथात्वं यथाहस्येन समस्यते यथाहरिमद्द्वा: अवधारणे यावतिच॥ अ
वधारणे यावदव्ययं प्रयुज्यमाने यान्यं: सोऽव्ययीभावसंज्ञक: समासो भवति यावन्त: श्लोकास्तावन्तो
ऽच्युत प्रणामा: यावच्छ्लोकम् क्वचिदनव्ययं पूर्वपदेऽव्ययीभाव: उन्मत्तगङ्गं गायन्ति सुगङ्गं
शाकस्य लेश: शाकप्रति अक्षेण विपरीतं वृत्तं अक्षपरि शलाकापरि एकपरि क्वचिद्वा अपविष्णो:
अपविष्णु: परिविष्णो: परिविष्णु: बहिर्वनात् बहिर्वनम् प्राग्वनात् प्राग्वनम् आङ्मुक्तिः आमुक्ति: सं
सिन्धुः अभ्यग्नि प्रत्यग्नि प्रत्यग्नि वनस्य समीपमनुवनम् गङ्गामनु अनुगङ्गम् तिष्ठद्गु वा यस्मि
न्देशे स तिष्ठद्गु आयतीगवम् पारेगङ्गाया: पारेगङ्गम् मध्येगङ्गम् इत्यादयो निपात्या: खले
यवा यस्मिन्देशे काले खलेयवम् द्वौ मुनी वंश्यो द्विमुनि त्रिमुनि व्याकरणस्य सप्तगङ्गं समाहृ
ता: सप्तगङ्गम् द्वियमुनम् शरद: समीपं उपशरदम् प्रतिविपाशम् जरसा: जरस उपजरसम्

राम
२९

30

उद्धृतान्नः पीताम्बरः वीरपुरुषः कौंकुमम् माथुरः धनवान् इत्यहं नो विषयन्दापि समर्थ्यान्यये तुम

साधनम् कमाद् मुनारद इत्यवोधितः ॥ ॥ ॥ इति विभक्त्यर्थाः ॥ ॥ ॥ समासस्त्वान्वये नाम्नां

नाम्नामन्वये सति समासो भवति ॥ चकारात् कृत् तद्धित धातु संज्ञाप्रयोजक प्रत्ययान्यपि कृते समासो य

यस्य पूर्वनिपातो वक्तव्यः स च षड्विधः अव्ययीभावस्तत्पुरुषो द्वन्द्वो बहुव्रीहिः कर्मधारयो द्विगुश्चेति ॥

तत्र पूर्वपदप्रधानोऽव्ययीभावः द्विगुतत्पुरुषौ परपदप्रधानौ ॥ द्वन्द्वकर्मधारयौ उभयपदप्रधानौ ॥ ब

हुव्रीहिरन्यपदप्रधानः तस्य क्रियाभिसम्बन्धाना उभयपदप्रधानो बलवान् एकपदप्रधानमेकमव्ययमे

कविभक्तिकत्वं समासप्रयोजनम् सर्वं अव्ययेऽव्ययीभावः अव्यये पूर्वपदे सति योऽन्वयः सोऽव्ययीभाव

संज्ञकः समासो भवति समासप्रयोगः समासे वर्त्तमानाया विभक्तेः प्रत्ययपरे च लुक् नामवत्स्या

द्विः स नपुंसकम् अव्ययीभावो नपुंसकलिङ्गो भवति नपुंसकस्येति ह्रस्वः अव्ययीभावाद्विभक्तेर्लुक्

अधिहरि अतो मेनतः अदन्तादव्ययीभावाद्विभक्तेर्न लुक् अन्तवर्जयित्वा अमादेशः कुंभस्य समी

पमुपकुंभम् वाटाङ्गो अदन्तादव्ययीभावात् टाङेरम्वा उपकुंभेउपकुंभेनवाकृतम् उपकुंभे उप

कुंभे वा निधेहि अनतः किं उपकुंभात् यवनानां व्रीहिं दुर्यवनम् मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम्

31

साथवृषः मधुराजः पञ्चिनगरः अर्द्धपिप्पली अर्चिहा ॥ द्वितीयं भिक्षाया द्वितीयभिक्षा भिक्षाद्वितीयं

तृतीयभिक्षा भिक्षातृतीयं चतुर्थभिक्षा भिक्षाचतुर्थं भिक्षातुरीयम् तुरीयभिक्षा जीविकाप्राप्तो जी

विकाप्राप्त प्राप्तजीविकः आपन्नजीविकः जीविकापन्नः जातस्समासो यस्य स समासजातः इत्यादि।

समासेष्वचिह्नकपुष्पसाद्बहेतुः शरणागतम् शरणगाम् आगतवरगम् अहनेवगम् सूर्पणखा ब्रु

चिह्ना माषवापिनी माषवापिणी व्रीहिवापिणी व्रीहिवापिनि व्रीहिवापिणी व्रीहिवापिने सुरा

पाणम् सुरापानम् अहंशुभंयोः अहनिशाः क्वचित् लुक् पात्रेसमितः गेहेशूरः गेहेनर्दी

नञ् नञि पूर्वपदे सति योऽन्वयः स तत्पुरुषसंज्ञकः समासः स्यात् समासे सति नञोऽकारादेशः

धर्मविरुद्धोऽधर्मः ज्ञानविरुद्धमज्ञानम् अनन्तरे तस्मात् नञोऽन् स्यात् स्वरे अस्यात् न्योऽन्तः सं

शयस्याभावोऽसंशयः निरनुबन्धकनञ्समानो नोकः नक्षत्रम् नक्रः नासत्या नगः नैकधा

चार्थे द्वन्द्वः समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहारा अर्थाः तत्रेश्वरं गुरुं च भजस्वेति प्रत्येकमेक

क्रियाभिसम्बन्धः समुच्चयः वटो भिक्षामट गां चानयेति क्रमेणाक्रियाद्वयसम्बन्धोऽन्वाचयः मि

लितयोरेकत्र क्रियाऽन्वयः इतरेतरयोगः संहतिः समाहारः तत्राद्ययोर्न समासोऽस्यनन्वयात्

ततोविभक्तिविधायतदन्तेनसमासः तेनसमासस्यान्तावयवत्वाद् ... भवतीतिबोध्यम् सिध्यते=

अतिप्रति· अत्युत्तम् अतल·परम् परोक्षम् परस्य परोक्षेइतिज्ञापकात् अन्वहम् उपराजम् उप
समिधम् नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्योवा· उपनदम् उपनदि सुप्सुपेत्तपुरुषः द्वितीया

अव्ययभूतेनसह तत्पुरुषोमतो द्वितीयादयः विभक्तयोयस्य तस्मिन्नव्ययदे पूर्वपदे स्तीति=

चन्द्रपूर्वपदेसतियोन्व[illegible]समासः स्यात् ग्रामंप्राप्तो ग्रामप्राप्तः कृष्णश्रितः
कृपयाश्रितः ग्रामगतः स्वह्वातः सुखंगतः सुखगतः [illegible] ग्रामगमी अन्नबुभुक्षुः
दात्रेणछिन्नम् दात्रछिन्नम् मासेनपूर्वोमासपूर्वः मातृसदृशः पितृसमः मोघानम् वा
कलहः आचारनिपुणः गुडमिश्रः मासावरः हरित्रातः नखभिन्नः [illegible] गुडधानाः
यूपायदारु [illegible] यस्यविशेष्यलिङ्गता [illegible] द्विजार्थः सूपः द्विजार्थायवागूः द्वि
जार्थंपयः भूतबलिः गोहितं गोसुखम् गोरक्षितम् चौरभयम् सुखापेतः दुःखात् आपन्नी
तिः राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः द्विजयाजकः देवपूजकः क्वचिद्बहीनसमस्यते [illegible]
गोपायकः काकस्यकार्ष्ण्यम् फलानांतृप्तिः इदमेषामासितम् अपांस्रष्टा [illegible] पावकः
भवतः शायिका क्वचिदमात्यस्यपरत्वम् तपनातिकान्तीः तिरः नावनि [illegible] प्रतिनो
पूर्वमह्नोऽह्नपूर्वः कायस्यपूर्वपूर्वकायः अपरकायः अधरकायः उत्तरकाय अर्द्धमर्धं मध्याह्नः

टाइकासमासेसति [illegible]

[illegible]

त्रि· चं
२८

श्रियपुंः गुडप्रियः आहिताग्निः आहितः अस्मुत्थः उच्चतास्ति [illegible] अजाजेधयोरस
अजजाः दुर्मेधाः उः कृता धर्मोऽस्य सुधर्मा हपत्नीभार्यायस्य [illegible] स्त्रीप्रत्ययान्तस्यान्य
पदार्थमानस्यपुंवत् पुम्वद्दो समासमतिसमानाधिकरणेस्त्रीलिङ्गेपरे पूर्वस्यात्पुंवत्स्यः
स्त्रीलिङ्गस्यपुंलिङ्गवत्रूपंभवति इपवद्भार्याः उक्तपुंस्कस्यकिम् [illegible] गङ्गाभार्यो
[illegible] कल्याणी
पञ्चमीयामाल [illegible] कल्याणी [illegible] कल्याणीप्रियः [illegible] कल्याणीपदे
शीयपपाशादीऽप्यवत् दर्शनीयतरा दर्शनीयतमा दर्शनीयचरी दर्शनीयकल्पा दर्शनीयदेशी
या दर्शनीयरूप दर्शनीयपाशा [illegible] बहुपुत्रः [illegible]
गुणवचनस्य [illegible] कुक्कुटादीनामण्डादिषु कुक्कुटाण्डम्
कुक्कुटाण्डम् मृगपदं [illegible] काकशावः समासादेरप्यवत् दर्शनीयस्याः
वेस्याः अन्तरालमध्ययादिकमादिवर्णार्धा सर्वप्रधानमस्य [illegible] सर्वकारो राम

बहुव्रीहिविरिण्यार्थेड ति अन्यस्य समान पदार्थेऽन्यस्य समस्यमानपदा के द्विनास्यार्थः यत्राअन्यस्या प्रथमाविभक्त्याः अन्यपदस्त्विन अन्यार्थे अन्यार्थेऽन्य न्ययः [illegible] नः अस्मिन्दिनः बहुधनः बहुधनस्य विज्ञानीयमस्यान्यव दाक्यस्यपुरुणाविषेष्य गानिसमस्यमानपुर्वोः कार्यभक्तिन्नसा नार्थेनयस्मिन्सतद्गुण संविज्ञानः ।=

[illegible] गुवाघोरयाम्

अन्यस्यः धेः अ न्यार्थस्समिरव नेमानस्यतमध्या हार= अन्यार्थे किराजकुमारी॥ स्त्रीप्रत्ययान्त। स्यात्किंअनिल त्वीः=२ [illegible] [illegible] इतिकाइतिकल्या शीपद्वनाः=२

[illegible] २८ [illegible] दर्शनीया कुक्कुटादि दर्शनीयादयाणा =२

समासादेसमासादाय [illegible] ध्वितसमासेकशेषधानां [illegible] =२

32

33

34

मस्ति२ निनिवंतप्रतिरूपकमव्ययम् १ =

द्वंद्वे च लघ्वक्षरं प्रधानं इकारोकारान्तानां पूर्वनिपातः पटुश्च गुप्तश्च पटुगुप्तौ अग्निश्च मारु
तश्च अग्निमारुतौ भीमश्च भीमौ धवश्च खदिरश्च धवखदिरौ इन्द्रश्च वरुणश्च तापसपर्वतौ स्व
राद्यदन्तस्य इन्द्राग्नी इश्च इन्द्राग्नि पूर्वपदस्याकारः इन्द्राब्रह्मस्पती अग्नाविष्णू क्वचिन्न
अग्निवायू इदम् सोमवरुणौ अग्न्यादेः सोमादीनां सम्बन्धः अग्नीषोमौ अग्निवरुणौ समा
हारे एकवद्भावः एकत्वे द्विगुद्वंद्वौ नपुंसकलिङ्गौ भवतः पाणिपादम् मार्दङ्गिकपाणविकम् र
थिकाश्वारोहम् बदरामलकम् शाकपल्लवम् संख्यापूर्वो द्विगुः तद्धिता
र्थे पञ्चकपालः समाहारे अष्टाध्यायी द्विगुः समाहारे द्विगुसमासो भवति ततो ऽकारान्ता
दीप्प्रत्ययः सन्नियो दशानां ग्रामाणां समाहारो दशग्रामी पञ्चाग्नि क्वचिन्न पञ्चपात्रम् त्रिभुवनम्
चतुर्भुवनम् बहुव्रीहिरन्यार्थे अन्यपदार्थयोऽन्वयः बहुव्रीहिसंज्ञः समासो भवति बहुव्रीहौ विशेषणस
प्तम्यन्तकान्तसर्वादिसंख्यानां पूर्वनिपातः बहुधनं यस्य स बहुधनः आत्तधनः लम्बकर्णः कण्ठेकालः
बहेगुडु कृतकरः सर्वप्रियः द्विपुत्रः क्वचिन्न चन्द्रशेखरः पद्मनाभः दन्तजातः उरभिन्नः क्वचिद्वा

35

स त्वाप्यान्त ईश्वर्ड्ड्खारम् ३ =

राजः कृष्णसखः देवगवी परमगवः राजपुरम् रूकधुरम् सर्वधुरः चाङ्गनसे रतिशापथः अ
होरात्रः द्विगाः पञ्चग्रामा बहुकर्तृकः बहुलक्ष्मीकः स्त्रीपुंसौ अक्षसाम महोक्षः ब्रह्मोदः अ
पुत्रम् आयुषम् यामलत्तः फलकम् मृगलक्ष्म अहं खारम् अहं नावम् इत्यादि कर्म
धारयस्तत्पुरुषे पदद्वये एकार्थे निष्टनेस्तनि कर्मधारयः समासः कर्मधारये पूर्ववद्भवत नील
मुत्पलं नीलोत्पलम् रक्तालता पुस्कोकिलः आ लक्ष्मीभार्यी सुकेशभार्या स्नातानुलिप्तः प
कनाथः सर्वयाज्ञिकः जरन्नैयायिकाः नवपाठकाः केवलवैयाकरणः इत्यादि सामान्यकनास
मासः प्रादेरुतर्ग स्यनामन्य्वकतत्पुरुषेन नाम्नान तत्पुरुषः समासः व्याघ्रः कुतूपः कुम्भकारः शा
कपार्थिवादीनाम् मध्यलोपः शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः देवपूजकोब्राह्मणः देवब्राह्म
णः सहादेशादि समासेस निसहादेः प्रादि रादेशः सहपुत्रेण सपुत्रः सहाश्वत्थः सध्रुङ् सम
मि सम्यङ् तिरोऽश्वति तिर्यङ् विष्वग्ङ् स्वयङ् देवाञ्चति देवद्रुङ् अञ्चति विश्वद्रुङ् २
लक्ष्मीनायायेस्पसल दर्मयानि कुत्सितमेन्नं कदन्नम् ईषदुष्णम् कोष्णम् कवोष्णम् कदु
ष्णम्

३ असामीप्येनसोम: । सघट्टने उपस्नेह: ॥ सामीप्येननिर्वृत्तं सामीपकं २ अभिमंत्रणात्कोचि: अभिमंत्रणत्र ३ निनिवेश्यं तैनिकं ४ अविद्यमानपुत्रहीनिमित्तं भ्रांतीत्यर्थ:=

अर्द्दि हेतु: अर्द्दि हेतुस्तस्य तस्मिन्सति वृद्धिर्भवति कथंमत्त स्त्रस्त्ररक्तविकारार्थस्य इतिरक्तस्य विकारस्य वरक्तविकारो नौऽवर्चायस्य स:
नरक्तविकारार्थ: स्वरक्तविकारार्थ: तस्मारक्तविकारार्थस्य हेत्वान्तत्वादरक्तार्थस्य अविकारार्थे चरस्य:=३
पनीवाचरतीति इत्यर्थे पद्म: इपो निवृत्तौ तन्निमित्तकस्य तत्स्यापि निवृत्ति:=७

३६

निसर्वकार: यस्यानितो: पुम्वत पर्णीवाचरतीति परणायते दर्शनीयामन्येन दर्शनीयमानीचैत्र: अ
के नोहितास्कोपधस्येन पाचिकाभार्य: रसिकाभार्य: संज्ञापूरणार्थप्रत्ययेपान दत्ताभार्य: पञ्चमी
भार्य: अर्द्दिहेतास्तुहितस्या रक्तविकारार्थस्येन मथुरीभार्य: रक्तेनु... रक्तकाल्पायीकाषायरक्ता
इतिनिर्देशहेकारका नाकियावुक्ते इत्यण्हाहिदीपुवकषायीइतिकषायस्स सकषायकंठ: विकारेतु
हेम्न: विकारो हैमी हैमीमुद्रिकायस्य स: हैमुद्रिक: युरिनतिपुम्वत वैयाकरणभार्य: सौवस्यम
ई: स्वाङ्गादिर्यो मानिन: सुकेशीभार्या यस्य सुकेशीभार्य: मानिनित्तु सुकेशमानिनी
जातिवाचिन: स्त्रीप्रत्ययान्तस्येन शूद्राभार्य: ब्राह्मणीभार्य: इत्यादि गो: गोशब्दस्यान्यार्थे
वर्तमानस्य ह्रस्वो भवति पञ्चगावो यस्य पञ्चगु: संख्या सुप्यादि पूर्वस्य पादस्य लोप: सह
त्रिपादाय स्य सहस्रयात् शापादौ स्वरे ई यि ईकारे न्हि यस्वरयो अपदादेश: सहस्रपद: द्विपान
द्विपादोहिपद: सुपात् व्याघ्रपात् व्याघ्रपदीकुले वैयाघ्रपद्य: वैयाघ्रपद: टाङ्का: मध्याह २
वोऽड्र: नेवीनान्नस्य देलोप: स्यात् स्वरे यकारे च परे वाग्रहणात् क्वचित्त क्वचिद्धालोप: कवि

ईतिपादविपदी ईकारेन्द्रयंस्के व्याघ्रपदी
देवपञ्चत्वात्= नादिहानाम्नानां समासाद्वृत्ते
तुहि उत्पलमालभारी नात कमल ६
अन्वस्रावचन्न हि इतयस्य सद्दामतस्मात्=४ यस्य अथवाविरेधाणां मत: संज्ञा=

देवरन्देवाः सौ होतुपुत्र: पितुरन्तेवासी पितु: पुत्र: देवानांप्रिय इतिमूर्खे दिवोदासा शुन: शेप: शुन: पुच्छ
इत्यादि तरतमतत्पकल्पचेलड्युवगोत्रमतहतेषु इवन्नस्या नेकस्वरस्य ह्रस्वो भाषित पुंस्कस्य ब्राह्मणितरा ब्राह्मणी
तमा ब्राह्मणीरूपा ब्राह्मणीकल्पा ब्राह्मणिचेली ॥ अनीवन्तस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्य ईवन्नस्यैकस्वरस्य वा ह्रस्व
तराहो बहल्वन्धुतरा ब्रह्मबन्धुतरा स्त्रितरा स्त्रीतरा श्रितं: पूरस्त्वा विदुषितरा विद्वत्तरा मयवतितरा म
यवन्तरा इष्टकेषीकामालानां चितूलभारिषु रुद्र: इष्टकचितम् पक्वेष्टकचितम् ईषीकतूलम् मुञ्जेषीक
तूलम् मालभारी कान्तन्याम्...अमुत्र मत्परकार: अश्रद्धुर: ... कार: धेनोर्भव्यायाम् धेनु
भव्या लोकस्यपृणे लोकंपृण: इत्यन्नभ्यासस्य अनभ्यास मित्य: भ्राष्ट्राग्न्यारिन्धे भ्राष्ट्रमिन्ध: अग्निमिन्ध: गिले
गिलस्य तिमिंगिल: गिलगिलेच तिमिंगिलगिल: ऊर्ध्व... भद्रंकरणम् रात्रे: कृतिवा
रात्रींचर: रात्रिचर: रात्रिमट: रात्र्याट: नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्विबन्तेषु पूर्वस्य दीर्घ: उपानत् नी
वृत प्रावृट् मर्मावित् नीरुक् अभीरुक् ऋतीषह परीतत् मतुप्यबहुस्वरस्य अमरावती शरादेश्च शरावती अ
जिरादेर्न अजिरवती उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये वादीर्घ: परिपाक: परीपाक: आदिष्वदंहे द्वन्द्वे सनिक्क विद्योदेलो
प: माताच पिताच पितरौ श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ दुहिताच पुत्रश्च पुत्रौ स्वसाच भ्राताच भ्रातरौ अस्मान्द्वन्द्वे पू
र्वपदस्याऽऽत्वम् मातापितरौ होतापोतारौ नेष्टोद्गातारौ पुत्रश्च पिताच गावश्च गावश्च गावइमा: शुक्लश्च शुक्लाच
शुक्लंच शुक्लम् शुक्ला: सर्वत्र यथालोकं दिक्सरूयेसंज्ञायाम् दिग्वाचिन: संख्या वाचिन: शब्दा: समानाधिकरणे

नहि व्रत... क्विबन्तेषु परेषु पूर्वस्य दीर्घ:६
कृतामिति विद्या योनि संबंधवाचिनामित्यर्थ:= ग्राम्य पशुसंघेषु स्त्रीशेष:= अमनुष्ये यदि घञन्ते परे उपसर्गस्य वादीर्घ:=७
तेनतनकर्त्तृभीक्कारे= अमनुष्ये किं निषाद:=

३७

=अथद्वंद्वसमासः=

जायाया जम्पतिः । द्यौर्लोपश्चसेपरेवाच्य ।= पत्यौपरेजायायाद्वा स्यात्‌ दं भावो वा निपात्यते ॥ तनुशब्देवाउत्तरपदेपरे कुशब्दस्यकादेशो भवति =।

दन्तरात्तृस्यदम्प-ति वद्वहिद्वपु-नः वववतुत्वस्य तत्वे= द्यौश्चभूमिश्च द्यावाभूमी जायाचपतिश्च जम्पती दम्पती मातापितरौ कुपुरुषः कापुरुषः षट्चदन्ताश्चयो
त्पुरुषा षड्दन्ताः यस्यसोऽदन्‌ महान्‌ ईश्वरो महेश्वरः महादेवः खरानासिकायस्यखरणसः खरणाः खुरणाः खु
रणसः उन्नतानासिकायस्यउन्नसः प्रणसः विगतानासिकायस्यविग्रः विख्यः चत्वारः अस्त्रयो यस्यचतु
रस्रः प्रोष्ठौ गौरिवपादौ यस्य प्रोष्ठपदः प्रगतेजानुनीयस्यप्रज्ञुः संज्ञुः ऊर्ध्वज्ञुः शार्ङ्गधनुरस्यशार्ङ्गधन्वा सुगन्धिः
सुगन्धिः सुरभिगन्धिः द्विदन्‌ चत्वारो दन्ता अस्यचतुर्दन्‌ अमुमञ्चति अदद्र्यङ्‌ अमुमुयङ्‌ अदमुयङ्‌ कौमुद
गन्ध्या पुत्रः कुमुदगन्धीपुत्रः कौमुदगन्धीपतिः समानज्योतिरस्यसज्योतिः सनाभिः सनामा सवयाः सब्रह्म
चारी सतीर्थ्यः क्षीरोदः सुरोदः लवणोदः शुद्धोदः पयोधरः वारिवाहकः बलाहकः गूढात्मा दक्षिणातीरम्‌ दक्षिण
तारम्‌ इत्यादि अलुक्‌ क्वचित्‌ क्वचित्समासेऽपि हलन्ते विभक्तेरलुक्‌ कण्ठेकालः लोकान्मुक्तः दूरान्मुक्तः निक
टान्मुक्तः अप्सुयोनिः सरसिजम्‌ उरसिलोमा हृदिस्पृक्‌ कण्ठेकालः वाचोयुक्तिः दिवोदासः पश्यतोहरः ॥
त्वेषायः ग्रामेवासः ग्रामेवासी चौरस्यकुलम्‌ ओजसाकृतम्‌ अम्भसाकृतम्‌ सहसाकृतम्‌ पुंसानुजः ज
नुषान्धः आत्मनापञ्चमः त्वचिसारः गविष्ठिरः युधिष्ठिरः आत्मनेपदम्‌ आत्मनेभाषा मध्येगुरुः अन्ते
रमः करेजपः पूर्वाह्णेतरे पूर्वाह्णेतमे आमुष्यायणः आमुष्यकुलिका आमुष्यपुत्रिका मातृपितृभ्यांस्वसुः
सस्यषः मातृष्वसा पितृष्वसा मातुःपितुर्भ्यांवा मातुःस्वसा मातुःस्वसा पितुःस्वसा पितुःस्वसा ॥

अनङ्गसोपम स्यादि सुलः ३ लुमिवपुत्रेयस्य ऋषिविशेषा णामिता संज्ञा =

३८

नपुंसकेवाऽह्लत्वस्यानित्यत्वम्‌ यस्यद्वस्वरा नास्मिन्‌ ।

सि॰ चं

क्रोतिसमासः गोरितिर स्वः उपगुर्यादवविप्र धःनस ।

२२

अमुत्र पूर्वेस्त्यादि तिपागविभागानतिवादे कारान्त स्यादिलुक्‌ किंच कारान्तादन्यविवक्षा बहुपरा भेमसेनइत्यादि द्वन्द्वइतिद्विती योयोग विभागादनकारान्ताद पीन्द्रसिद्धौ तीतिभाव तिनलावणीरिप्रादिरि सिद्धिं अमेजे मायेत्यत्र तत्त्व मन्वामयणात्किं चित्र वस्यापिइकारस्यसवर्णे नैतणः सेव्यासवसंचभाव संरब्धासेऽभद्राणितानि पूर्वीति यस्य सततस्या तत्राहस्यातिजनेनोवांच कस्य गुरुणां व्याख्यानात्‌ कमलोमा स्त्राणां वपत्यंदृष्टि सव्यारंभहुरि तिद्धि गुः तद्धितार्थे=

कुरुज्ञायन्न गोभालम्‌ अविनिमम्‌ पद्धे ब्राह्मणासेनेत्यादि इतिसमासप्रक्रिया ॥ ॥ ॥
अपत्येऽर्थेऽणादयः प्रत्ययाः तस्येदं अपत्यमित्यादि स्वेरत्वाञ्जितणिति च वृद्धिः स्वराणांमध्ये आदिस्वर
स्यवृद्धिर्ञ्णितिणितिचतद्धिते वृद्धस्वरे उवर्णस्यओत्वम्‌ अवत्व यकारस्वरेच उपगोरपत्यं
औपगवः वैनुषः वाशिष्ठः गौतमः भार्गवः आङ्गिरसः वैदः और्वः औरौणि सङ्ख्यासंभद्रपूर्वस्य
मातृशब्दस्य ऋत उर भवत्यणिपरे द्वैमातुरः हैमातुरः भाद्रमातुरः शिवादेश्च शैवः लाम्बः
गाङ्गः अतइञ्‌ अकारान्तान्नाम्नोऽपत्येऽर्थे इञ्‌ स्यात्‌ दैवदत्तिः ऐषरिः
दाशरथिः पौरन्दरिः बाह्वादेश्च बाहविरपत्यंवा औडुलोमिः गार्गिः वैदिः नाडिः कौण्डिः
सुधातृव्यासवरुड निषादचाण्डालबिम्बानामकङ्‌ सुधातुरपत्यंसौधातकिः रापायनरोयणी
यगर्गनडाक्षिसिपितृष्वस्रादेः गर्गादेरपत्ये उद्देरायनरास्त्रस्मादेः स्त्रीप्रत्ययान्तद्व्यपयगपिते
ष्वस्रादेः गीवोऽपत्येऽर्थे ॥ गार्ग्यः वात्स्यः कान्त्यः वातैरप्य आवत्यः माण्डूक्यः पौतिमाष्यः

पितृष्वस्रादेरित्यत्र कतत्वनिर्देशात्‌ समासेपूर्वेर्वि एवं पदकुत्सरपदस्यसमासस्य बन्धले नत्योतिव्योम इत्यादोयन्त्र=

गर्गाद्यनडाद्यत्र ब्रिश्चस्त्रीचपितृष्वसावगर्गनडात्रिस्त्रीपितृष्वस्रादिर्यस्य सततस्मात्तु होत्वाद्द्यादिश इस्यप्रत्ययसंवधः स्त्रीभक्षेन स्त्रीप्रत्ययान्तस्य गुहणान्नादि शब्दप्रयोगः नव्यागर्गादिशब्देभ्यस्वादपत्यलिङ्गिए काः तेरगर्गस्यापत्यंगार्ग्यः इत्यत्रगार्ग्यरपत्य मित्यर्थेवोध्यः सौवीरपत्येतु गार्गीरित्येवेति ।

राम

३९

२२

40

न संज्ञायामेव समस्यन्ते सन्तत्पुरुषः दक्षिणाग्निः सप्तर्षयः द्वन्द्वतत्पुरुषयोः परपदस्येव लिङ्गम् कु कौशांब्या निर्गता नि:=३

क्कुटमयूर्याविमे मयूरीकुक्कुटाविमौ अर्द्धपिप्पली प्राप्तापन्नालंपूर्वगत्यादि समासेन पञ्चकपालः पुरो

डाशः प्राप्तजीविकः प्राप्तजीविकः आपन्नजीविकः अलंकुमार्यै अलंकुमारिः निष्कौशाम्बिः अश्ववडव

योर्द्वन्द्वः पूर्ववल्लिङ्गः अश्ववडवान् रात्राह्नाहाः पुंस्येव अहोरात्रः पूर्वरात्रः पूर्वाह्नः द्व्यहः संख्यापूर्वरात्रं क्लीबम्

द्विरात्रम् त्रिरात्रम् अपथं नपुंसकं क्लीबम् अर्द्धर्चादयः क्लीबपुंसोः अर्द्धर्चः अर्द्धर्चम् ध्वजः ध्वजम् तीर्थः

तीर्थम् एवं शरीरमण्डपपुस्तकसूक्तशकलपात्रादि ॥ आवन्तोत्तरपदो द्विगुर्वा स्त्रियाम् पञ्चखट्वम् प पञ्चखट्वी

न नञ्पुरुषमुद्दिनाभ्यामह्नः क्लीबता पुण्याहम् सुदिनाहम् संख्याव्ययाभ्यांपरस्य पथः क्लीबता पिनोत्

त्रिपथम् सुपथम् सामान्येन नपुंसकम् मृदु पचति प्रातः कमनीयम् उपज्ञोपक्रमान्त तत्पुरुषः क्लीबे

उपज्ञायमानोपक्रम्यमाणयोः प्रथमं चेदाख्यातुमिष्यते पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्युपज्ञम् ॥ नन्दोपक्रमं द्रोणः

छायान्तस्य पूर्वपदार्थबाहुल्ये इक्षूणां छाया इक्षुच्छायम् राजपर्याय पूर्वान्तः पिशाचादिपूर्वस्य सभा

न्तः इनसभम् ईश्वरसभम् नेह । राजसभा रक्षःसभम् पिशाचसभम् संघातार्थसभान्तः स्त्री

सभम् स्त्रीसंघातः इत्यर्थ सेनासुराछायाशालानि शाप्तोवा ब्राह्मणसेनम् यवसुरम् ॥

41

सुभगायाश्चापत्यमित्यर्थः ३ अग्निमारुतौ देवतेऽस्येति =२ इहलोके भवं ३

स्त्रियम् अपांनपीयम् प्राङ्गपरायः प्राहदेवताकस्य प्राह्वणेयम् कः प्रजापतिर्देवोऽस्यका

यम् हविः द्वयो । पूर्वोत्तरपदयोः स्वरयोः क्वचिदृद्धिर्भवति आग्निमारुतम् अग्नेरिन्द्रो ॥ अग्नि

वारुणम् सौहार्दम् सौभागिनेयः सौभाग्यम् साङ्कसैन्धवः प्रावृषेणिकम् ऐहलौकिकम् पारलोकिकम् २

पिताचा ॥ उक्तान्यपत्ययोगेनोचा तत्कीयः स्वसुरस्याः पत्यस्याभ्युर्यः पित्र्यम् गव्यम् पयस्यम्

कुल्यम् तदीयम् त्वदीयम् मदीयम् अन्यस्यकुक् अन्यदीयम् पितुर्भ्रातरिव्यः पितुर्भ्रातापितृ

व्यः पितुर्भ्रातरि डुलः मातुलः मातृपितृभ्यां पितरिमातरि च डामहच् मातुःपितामातामहः पिताम

हः मातुर्मातामातामही पितामही अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसाः अविसोढम् अविदूसम् अवि

मरीसम् तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ निष्फलास्तिलास्तिलपिञ्जः तिलपेजः कारकात्क्रिया

युक्ते कारकाद्यन्तेप्रत्ययाः क्रियायुक्ते कर्तरि कमरीचि कुङ्कुमेनरक्तं कौङ्कुमम् प वस्त्रेणपरिवृ

तो वास्त्रो रथः काम्बलः द्वैपः वैयाघ्रः पाण्डुकम्बलादिनिः पाण्डुकम्बलेन संवीतः पाण्डुकम्बी

42

नाडायनः चारायणः गार्ग्यायणः वात्स्यायनः आमुष्यायणः आत्रेयः कापेयः नैधेयः
गाङ्गेय माहेय गौधेयः नाटेयः कल्याण्यादेरिनङ् कल्याणिनेयः कौलटिनेयः गोधाद
ढ्रक् गौधारः नाहारः पाण्डारः गौधेरः नाटेरः पैतृष्वस्रीयः मातृष्वस्रीयः पितृ।
ष्वस्रादेरपि लोपश्चात् पैतृष्वसेयः मातृष्वसेयः पार्श्वेऽण् पार्श्वः चटकाद्वैरण्
चटकस्यापत्यं चाटकैरः स्त्र्यपत्ये लुक् चटका लुग्वक्तव्यः [illegible] गर्गाः वसिष्ठाः
भृगवः अङ्गिरसः कुत्साः गोतमाः अत्रयः विदाः अङ्गाः वङ्गाः कलिङ्गाः विदेहाः स्त्रि
याम[illegible]न्तिकुन्तिकुरुसूरसेनादिभ्यो बहुत्वेपि अवन्ती कुन्ती कुरूः सूरसेनी देवतेदमर्थे
देवार्थे इदमर्थे चोक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया भवन्ति इन्द्रो देवताऽस्येति ऐन्द्रं हविः सौम्यम्
आग्नेयम् गृहमेधीयम् वास्तोष्पतीयम् अग्नीषोमीयम् मरुत्वतीयम् अपो नपात्
पाञ्चा[illegible] [illegible]यानप्त्रारदेवो [illegible]यचोः परतः अपोनप्त्रियम् अपान्नप्त्रीयम् अपान्॥

43

[illegible] ठक् आक्षिक[illegible] शक्तियष्ट्योरीकक् प्रहरणे शाक्तीकः याष्टीकः विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनकौ
वा विंशतिः प्रहरणमस्य विंशकः विंशकः विंशतिकः त्रिंशत्कः कर्मण उकञ् कर्मणोभ
वति कार्मुकम् मनोर्जातावपत्ये ञ्यतौ मनोरपत्यं मनुष्यः मानुषः जातौ किम् मान
वः [illegible]कः कारकात्क इन इय इक इत्येते प्रत्ययाः कर्तरि कर्मणि चोक्ता वक्ष्यमाणोच्य
[illegible] मेव राणिनोवा क्रमम् अधीते क्रमकः पदकः ग्रामद्गागतस्तत्र जातो वा ग्रामीणः सध्रीची
नः समीचीनः तिरश्चीनः कुलस्यापत्यं कुलीनः महाकुलीनः आढ्यकुलीनः कवि[illegible]लो
पः कन्याया अपत्यं कानीनः कात्यस्येमे कात्तीयाः छात्राः गार्गीयाः [illegible]न्याऽपत्ये वैनिकः
पुष्येण युक्ता पौर्णमासी पौषी तैषी तस्याऽपत्यं हालियः [illegible]स्य भौमीयम्
इन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियम् [illegible]दीव्यति [illegible]तिकः कुद्दालेन खनति कौद्दालिकः हलं वहति हा
लिकः ग्राहं करोति ग्राहिकः दाण्डिकः धर्मं चरति धार्मिकः आधर्मिकः पक्षिणो हन्ति पा

राम
३३

धूर्य्यइत्यत्रविधेसंज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्वोर्विहसेइतिनदीर्घः एवं धूरीणइतिशत्वाविकल्पात् ...
मुखपार्श्वतसुखतयापार्श्वेचेतिमुखपार्श्वेमुखपार्श्वाभ्यामितितसुखपार्श्वेन ...
न्नसःप्रत्येकयोगःनयाचतुस्खतःपार्श्वेइतिवीनिईसादस्यसकारलोपः=२१

लीरच: केन्देत: ईंच: वृष्णिच्छेनहृष्टंवाशिरूंसाम। कालेयम् वररुचिनाकृतोवाररुचोग्रन्थ:
मनुनाप्रोक्तोमानवोधर्म: मथुरायाआगतोमाथुर: ग्राम्य: धुरंवहतीधुर्य: धौरेय: सर्वधुरीणा:
एकधुरीण: मुखपार्श्वतसोर्लोपईये मुखतोभवम्मुखतीयम् पार्श्वतीयम् देवस्वराजजनपरा
णांकुकईये दैवकीयम् स्वकीयम् राजकीयम् जनकीयम् परकीयम् मध्यान्म: मध्यम: हे
मेतस्यवातलोपोऽणि हैमनम् हैमन्तम् चिरपरुत्परारीभ्यस्त्न: चिरत्नम् परुत्नम् परारित्नं
अग्रादिपश्चाद्डिमच् अग्रिमम् आदिमम् पश्चिमम् अन्तिमम् हेतुमनुष्येभ्यो ऽन्यतरस्या
मयट् समादागतं समरूप्यम् सममयम् समीयम् देवदत्तरूप्यम् देवदत्तमयम् देवदत्तीयम् कु
गलिनोण्यत् कुगलिनाप्रोक्तमधीते कौगलिनेय परास्य शिलालिभ्यांभिक्षुनटसूत्रयोर्णिनि: प
राशर्यणप्रोक्तंभिक्षुसूत्रमधीतेपाराशरिण: भिक्षव: शैलालिनोनटा: कर्मन्दकृशाश्वादिनि
रुक्तविषये कर्मन्दिन: कृशाश्विन: अणमनुनोवर्णाविकारे माणवम् मानवम् सम्पादकं ॥

पराशरिराश्वस्यादित्वाद्यलोप:२

देवस्यइयेदेवकीयंस्वस्यपि=

हेमन्तेभवंहैमनंतस्यतलोपे ... नाभावात्=

पराशर्येशिलालिभ्यांभिक्षुसूत्रयोरर्थयो:

हेघरःअत्रघरत्यतृने

हेतुमनुष्य...

पञ्चाङ्गवंपश्चिमं डिमाद्दित्वेलोप:

भिक्षुनटसूत्रयोरित्यर्थ:=

नेःइनादयप्रत्यया:=२

टार: अवक्र: नासिकायानतेसंज्ञायांटीटनाटभ्रटा: अवात् नासिकायानतं अवटीटम् अ
वनाटम् । अवभ्रटम् नतयोगान्नासिकाअवटीटा: पुरुषोऽवटीट: नेर्बिडबिरीसचौ उक्तेऽर्थे नि
बिडम् निबिरीसम् इनच्पिटच्काश्चप्रत्यया: ने: चिकचिचिकादेशाउक्तेऽर्थे चिकिनम् चिपिटम् चिकम्
क्लिन्नस्यचिल्पिल्लश्चुला: लप्रत्ययोऽस्यचक्षुषीत्यर्थे क्लिन्नेचक्षुषीअस्यविल्लं चुल्लं: उपाधि
भ्यांत्यकन्नासन्नारूढयो: आसन्न: पर्वतस्याऽऽसन्नाभूमि: उपत्यका पर्वतस्योपरिआरूढा भूमि
रधित्यका कर्मणिघटोऽठच् घटतइत्यर्थे कर्मणिघटतेकर्मठ: साक्षाद्द्रष्टरिसंज्ञायामिनिटीलो
पश्च साक्षाद्द्रष्टासाक्षी इत्यादिइनिरनेनेत्यर्थे इष्टमनेनइष्टी अधीती हैयंगवीनम्
नियतेनियमश्चानुपदी इत्यादयोनिपात्या: ह्योगोदोहस्यविकारोघृतंहैयंगवीनम् छन्दोधीतेश्रोत्रि
य: परदेशेचिकित्स्य: क्षेत्रिय: अनुपदमन्वेष्टाअनुपदी अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टे: उच्चकै:
सर्वक: अयकम् असकौ त्वकम् अहकम् त्वत्तो भवाञ्चायेत्यनेनोपत्ययेभवत: कु

उपत्यकाधीत्यकाभ्यां ... आरूढयोरर्थयो:=

क्लिन्नशब्दस्यचक्षुः... क्लिन्नशब्दस्य ... पिल्लचुलादेश: चुल:प्रत्यश्च=

श्री
सि °चं
३४

राम
३४

५५
४५

पिल्वादिभ्यः कुणप् कर्णादिभ्यो जाहः ॥२

पक्षिणो हन्ति शाकुनिकः । मत्स्यान् हन्ति मात्स्यिकः । मृगान् हन्ति मार्गिकः । मीनान् हन्ति मैनिकः ।

इतिहासमधीते —
शिकः शाकुनिकः मैत्रिकः मात्स्यिकः यौनिकः मैनिकः मार्गिकः शार्ङ्गिकः पुराणमधीते पौराणि
कः ऐतिहासिकः वैदिकः पील्वादीकर्णादिभ्यः कुणजाहौ पाकमूलयोः पीलूनां पाकः पीलुकुणः क
पत्रिणां मूलम् निर्लेक —
र्णमूलं कर्णजाहम् पक्षिणां मूले पक्षमूलं पक्षतिः चुञ्चुचणौ वित्ते विद्यया वित्तः विद्याचुञ्चुः विद्या — विस्यसंचप्रत्ययः उत्कटः कटप्रत्ययः
चणः वेः शालच्शंकटौ ॥ विस्तृतं विशालम् विशंकटम् विशंकटः संप्रोदश्च कटच् विकटम् संकटम् प्रकटम्
उत्कटम् अलाबूतिलोमाभङ्गाभ्यो रजसि अलाबूनां रजः अलाबूकटम् तिलकटम् उमा
कटम् भङ्गाकटम् गोष्ठादयः स्थानादिषु पशुनामभ्यः गवां स्थानं गोष्ठम् गोगोष्ठम् अ
श्वगोष्ठम् संघाते कटः अवीनां संघातः अविकटम् विस्तारे पटः अविपटः द्वित्वे गोयुगः द्वाविष्टौ
उष्ट्रगोयुगम् षट्त्वे षड्गवः अश्वषड्गवम् स्नेहे तैलः तिलतैलम् सर्षपतैलम् भवने क्षेत्रे शाकटशा — भवत्यस्मिन् भवनं तस्मिन् ॥
किनौ इक्षूणां भवनं क्षेत्रम् इक्षुशाकटम् इक्षुशाकिनम् अवात्कुटारकटौ अवाचीनः अवकु

षड्गवच् प्रत्ययः षट् अश्वाः अश्वषड्गवं ॥२

तेन मातुल्यामिति इति विग्रहे कारकादिभ्यः प्रत्ययः । रातो वेति तत्वाभावात् खच् भावे तुल्यं तस्मिन् ॥

सि॰ चं॰
२५
कः ममायं मामकः तावकीनः मामकीनः वतुल्ये मा द्रव्यत्वे वतुप्रत्ययः चंद्रेण तुल्यं चन्द्रवत् — भावशब्दोभिप्रायार्थेनेकार्योपि अत्र प्रवृत्तिनिमित्तवचनः पदार्थ इति तेनाभिप्रायार्थस्य निवृत्तेः आन्तरायेणाह शब्दस्य वादि प्रवृत्तिनिमित्तं प्रवृत्तिनिमित्तं तस्मिन् ॥
ब्राह्मणवत् ॥ क्षत्रियवत् मथुरायामिव मथुरावत् अर्हे पि विधिमर्हति विधिवत् भावे त्वतलौ शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भावस्तत्र वाच्ये एतेस्तः तान्तं स्त्रियाम् त्वान्तं क्लीबम् ब्राह्मणत्वम् ब्रा
ह्मणता ब्राह्मण्यम् सुकृत्वं सुकृतता सौकृत्यम् वैदुष्यम् कर्मण्यपि ब्राह्मणस्य कर्म
ब्राह्मण्यम् राज्यम् सैन्यम् लोहितादेरिमनु भावे वा ॥ लोहितिमा लोहितता लौहि
त्यम् अणिमा लघिमा भावे वापि लाघवम् गौरवम् यौवनम् द्रौपदम् मौनम्
हौत्रम् औद्गात्रम् महतो भावो महिमा ऋतः इमनि हसादेर्लघोः ऋकारस्य रे फो भवति ५७
इमनि परे पृथोर्भावः प्रथिमा म्रदिमा क्रशिमा द्रढिमा लघोः किं कृशिमा हसा
देः किम् ऋजिमा बहोर्लोपो भू च बहोः बहोः परयोरिमनिमनादीनामिवर्णस्य लोपो ।

बहोरिति पञ्चमी तत्र अत्र पञ्चमीनिर्देशो न परस्य इव ॥ अत्र उभयमपि सांकेतिकं अत्र प्रथमान्तं प्रयोगानुसरणमेव हसादेर्लघोरिति व्याख्याने स्थरणा ॥ — राम २५
तो यस्यैव लोपः इत्यायेनाह इवर्णस्येति ॥१

दक्षिणाचपश्चाच्चपुरस्चपर्यासमाहारःतस्मात्

अभव॥कुतस्त्यः कुतस्त्यः अमात्यः इहत्यः क्वत्यः ततस्त्यः॥दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यप्॥दाक्षिणात्यः पाश्चात्यः पौरस्त्यः॥एवमतस्त्यम्॥पश्चिमस्तनम्॥हस्तत्यम्॥स्वस्त्यम्॥स्वस्तिकरणाद्वा॥सौवस्तिकम्॥ 48

अध्यातनम् द्यस्तनम् ह्यस्तनम्॥सनातनम्॥सदातनम्॥दोषातनः सायंतनम्॥चिरंतनः प्राह्णेतनः प्रागेतनः॥स्वार्थेपि॥उक्तावहुमाणाणस्यप्रत्ययाः स्वार्थेपिस्युः॥देवदत्तकः चौरः चय एववायसः॥

शैवस्तिकमित्यत्र स्वत्रस्वमवमिति विग्रहे द्वारादित्वाच्चकारात्पूर्वैच् टिक्तेपस्थाच्चवृद्धिः॥ वायश इस्यादौ विग्रहेत्यप्। यः॥४

अरण्यएवतस्त्यः॥चत्वारोवर्णाश्चातुर्वर्ण्यम्॥समीपएवसामीप्यम्॥चत्वारोवेदाश्चातुर्वेद्यम्॥एरहएवरातस्यः॥ज्ञएवप्राज्ञः॥चनुराजन्यम्॥त्रैलोक्यम्॥अनंतएवआनंत्यम्॥अवसथएवआवसथ्यम्॥इतिहएवतिह्यम्॥भेषजमेवभैषज्यम्॥भागमप्यनामभ्योधेयः॥भाग एव भागधेयम्॥नामधेयम्॥रूपधेयम्॥देवात्तः देवएवदेवता॥मृदस्तिकः मृदेवमृत्तिका॥सस्नौप्रशंसायाम्॥प्रशस्ता मृत् मृत्स्ना मृत्स्ना॥अर्णीनयोयुष्मदस्मदोर्युष्माकास्माकौ॥एकार्थयोस्तवकममकौ॥युवयोर्युष्माकम् वायंयोर्युष्माकः यौष्माकीणः आवयोरस्माकं वायं आस्माकः आस्माकीनः॥तवायंतावकः

श्री सि॰ चं॰ ३२

कास्वतरी॥गौणीतरी॥वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यस्तनुत्वे॥तनुर्वत्सः वत्सतरः उक्षतरः अश्वतरी ऋषभतरः॥देवतांतात्तादर्थेयः॥अग्निदेवतायै इदं अग्निदेवत्यम्॥पादार्घाभ्यांच॥पाद्यं अर्घ्यम्॥नवस्यनूआदेशः॥त्नप्तनप्खाश्चप्रत्ययाः॥नूत्नम्॥नूतनम्॥नवीनम्॥पुराणेप्रान्नस्त्र॥प्रत्नम्॥प्रणम्॥प्रतनम्॥प्रीणम्॥अतिथेर्ञ्यः॥अतिथये इदं आतिथ्यम्॥प्रशंसायांरूपप्॥प्रशस्तोवैयाकरणोवैयाकरणरूपः॥कुत्सायांपापः॥कुत्सितोभिषक् भिषक्पाशः॥भूतपूर्वेचरट्॥पूर्वंदृष्टः दृष्टचरः दृष्टचरी आढ्यचरी॥प्राचुर्येविकारप्राधान्यादिषुमयट्॥अन्नप्रचुरमन्नमयोयज्ञः॥मृण्मयोघटः स्त्रीमयोजाल्मः॥अत्रतस्वरूपमस्याः मृत्तमयस्यादू॥आम्रस्यविकारोऽवयवोवाआम्रमयम्॥शरमयम्॥गोःपुरीषे॥गोमयम्॥नसन्धियोग्युड्॥सन्धिजयोर्यकारवकारयोः॥सन्धिसम्बंधिनस्वरस्यनवृद्धिः किंतुतयोर्युडागमः यस्यइट्॥नस्यउट्॥पश्चाद्वृद्धिः॥व्याकरणमधीतेवेत्तिवावैयाकरणः॥स्वस्वरस्यसौवस्व॥व्यासस्यापत्यंवैयासकिः॥द्वारादीनांच॥द्वारेनियुक्तोदौवारिकः॥व्यल्कसस्येदं वैयल्कसम्॥सौवरं सौवनम्॥सौवग्रामिकः॥नैयग्रोधम्॥सौवाङ्कमदवम्॥सौवस्तिकम्॥इ ॥ 49

राम ३२

बिरस॥ सुस्वर॥ मधुरं स्वर॥ कुञ्जर॥ नगरश॥ पांसुरम॥ पारग: कल्लुह्रस्वत्वच॥ कल्लुर: द्युद्रुभ्योम:
द्रुम: द्रुम॥ केशादिभ्योव॥ केशव: मणिव: हिरण्यव॥ अर्णसोलोपश्च॥ अर्णव॥ ... रज: कृष्या।
३ तिपर्षिद्भ्योवलच॥ रजस्वला॥ कृष्यादीनांवलेदीर्घ: कृषीवल: आसुतीवल॥ परिषद्वल॥ अन्येभ्योपि
वलच॥ भ्रातृवल: पुत्रवल: दन्तावल॥ शिखावल:॥ कुण्डीवलीवटेभ॥ तुण्डिभ: वलिभ: वटिभ: ए
तत्किमिदंयत्तद्भ्यो॥ परिमाणेवतुप्॥ यत्तदेतेभ्यो॥ यावान्॥ तावान्॥ एतावान्॥ किम: कर्वतोव
स्यय: कियान्॥ इदम्: कर्त्तव्यतो वैस्यय: इयान्॥ श्रद्धादयालु॥ श्रद्धालु: कृपालु॥ दयालु: औन्नस्येद।
दन्तुर: दन्तुर॥ अस्मायामेधास्रजोविनि॥ तपस्वी॥ ओजस्वी॥ वर्चस्वी॥ मायावी॥ मेधावी॥ स्रग्वी॥ आमयस्यदीर्घ
श्च॥ आमयावी॥ वाचोग्मिनि॥ वाग्मी॥ आलाटचौकुत्सितभाषिणि॥ वाचाल: वाचाट:॥ ईषदसमाप्तौक
ल्पदेश्यदेशीया॥ ईषदसमाप्त: सर्वज्ञ: सर्वज्ञकल्प॥ पटुदेश्य॥ विद्वद्देशीय॥ बहुवाडंक्केसचभाग्वत्
ईषद्वन: पटु: बहुपटु॥ प्रकारेजातीय॥ पटुप्रकार॥ पटुजातीय॥ कुटीशमीशुण्डाभ्योर: ह्रस्वे॥ ह्रस्वा
कुटीकुटीर॥ शमीर॥ शुण्डार:॥ कुत्वाडुप:॥ ह्रस्वाकुतू: कुतुप:॥ कासूगोणीभ्याष्टरच॥ ह्रस्वाकासूः॥

50

सि·चं
३६

त्वान् ॥ विद्युत्वान् ॥ मायी ॥ व्रीही ॥ लोमपामपिच्छादिभ्यः शनेलचः ॥ लोमशः ॥ गिरिशः ॥ पामनः ॥ दद्रुणः ॥
श्रद्धना ॥ लक्ष्म्याअच्च ॥ लक्ष्मणः ॥ विध्विगिन्धुत्तरपदलोपश्च ॥ कृतेसन्धेः ॥ विधुरः ॥ पिच्छिलः ॥ तुन्दि
लः ॥ फेनिलः ॥ सिध्मादिभ्यश्च ॥ सिध्मलः ॥ चूडालः ॥ कुमुदनड्वेतसेभ्यो ड्मतुप् ॥ कुमुद्वान् ॥ नड्वान् ॥ वेतस्वान् ॥
महिषाच्चेति वक्तव्यम् ॥ महिष्मान् देशः ॥ नडशादाड्ड्वलच् ॥ नड्वलः ॥ शाड्वलः ॥ शिखाया वलच् ॥ शिखावलः ॥ नडादि
नामिये कुक् ॥ नड्कीयम् ॥ कुञ्चा ह्रस्वत्वं च ॥ कुञ्चकीयः ॥ शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् ॥ शृङ्गारकः ॥ वृन्दारकः ॥
फलबर्हाभ्यामिनच् ॥ फलिनः ॥ बर्हिणः ॥ हृदयाच्चालुः ॥ हृदयालुः ॥ शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहने ॥ शीतं न सह
ते शीतालुः ॥ उष्णालुः ॥ तृप्रं दुःखं न सहते तृप्रालुः ॥ हिमाच्चेलुः ॥ हिमं न सहते हिमेलुः ॥ बलादूलः ॥ बलं
न सहते बलूलः ॥ वातात्समूहे च ॥ वातं न सहते वातस्य समूहो वा वातूलः ॥ पर्वमरुद्भ्यां तन् ॥ पर्वतः ॥ मरु
त्तः ॥ ऊर्णाया युस् ॥ ऊर्णायुः ॥ अहंशुभमोर्युस् ॥ अहंयुः ॥ शुभंयुः ॥ स्वामिन्नैश्वर्ये ॥ स्वं ऐश्वर्यमस्यास्तीति स्वामी ॥
वातातीसारपिशाचानामिनि कुक् च ॥ वातकी ॥ अतिसारकी ॥ पिशाचकी ॥ ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ ज्योत्स्नः ॥
तामिस्रः ॥ तापसः ॥ सैकतः ॥ शार्करः ॥ ऊषसुषिमुष्कमधुखमुखकुञ्जनगपांसुपादादिभ्यो रः ॥ ऊषरः ॥ सु

राम
३६

52

शरतीतिशर स्योतो घरप्रघरणार्थ स्वरस्वति

ॐ स्वस्ति श्री गणेशाय नमः [illegible] पतञ्जले ॥ वाणीं [illegible]

द्विकाम् ॥ १ ॥ अइउऋऌ समानाः ॥ अनेन क्रमेण वर्णा ज्ञेयाः ॥ तेषु समान संज्ञासु ॥ तेते [illegible] ॥ २ ॥

[illegible] त्रिमात्रो हि वर्णितः सन्धिभेद नीतिनियमात् ॥ ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः सवर्णाः ॥ २ ॥

तेषां ह्रस्वदीर्घप्लु[illegible] सजातीयाः परस्परं सवर्णा भवन्ति ॥ अवर्णो ऌवर्णौ च [illegible]

मात्रो दीर्घः ॥ त्रि[illegible] प्लुतः ॥ [illegible] ने चार्द्धमात्रकं ॥ एऐओऔ सन्ध्यक्षराणि ॥ उभये स्वराः ॥ अकारादि

वर्णकाराद्यन्ता उच्यन्ते ॥ अवर्णवर्जो नामिनः ॥ अवर्णवर्जाः स्वरा नामिन उच्यन्ते ॥ हयवरल ॥

ञमङणनम ॥ झढधघभ ॥ जबगडद ॥ खफछठथ ॥ चटतकप ॥ शषस ॥ [illegible] ॥ [illegible]

[illegible] वर्णानां मध्यगो [illegible] संहितानां प्रत्याहार संज्ञा स्तु ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] लोपः ॥

[illegible] न्येषपि ॥ कार्य्यापन्न ॥ कार्य्यं [illegible] [illegible] भवति [illegible] संयोग [illegible]

शब्दादर्शनं लोपः ॥ प्रत्ययादर्शनं लु[illegible] ॥ [illegible] विशेषो लोपस्य ॥ स्वरानन्तरितहला संयोग ॥ [illegible]

ऋ [illegible] वर्णा [illegible] नामिनो गुरुः ॥ [illegible] एते गुरुसंज्ञकाः [illegible] नामिनस्स्थाने भवन्ति ॥

54

स्व [illegible]

२

सर्वत्रविभाषा गोः ॥ लोके वेदे चेङ् तस्य गोः इति वा प्रकृतिभावः

नयनं ओऽप्रकृस्वरे भवनं गोरस्वापदान्तेस्वरे द्विविति वाद्यंतयोर्वक्तव्यो गवाग्रं गोऽग्रं

गोग्रं इन्द्रादयोः परतोगोरङ्गित्यं गवेन्द्रः गवाक्षः ऐस्याय् स्वरे नायकः ओस्याव् स्वरे

पावकः क्वचित्स्वरवद्यकारः गव्यति क्रोशयुगं अन्यत्रगोयूतिः गव्यं गव्यतिः नाव्यं तपः ॥

जय्यं शक्यार्थे अन्यत्रजेयं पायं जेयं मनः क्रय्यार्थे प्रसारितं क्रय्यम् योग्यार्थे क्रेय

मन्यत् आत्वादेऽहिरण्यादावग्वक्तव्य प्रोहिणी प्रौढः प्रौढिः स्वैरं स्वैरी स्वैरिणी

य्वोर्लोपश्चापदान्ते पदान्तेस्थितनामयादीनां यकारवकारयोर्लोपश्चा भवति तस्यागता

तयागताः पटइह पटविह तस्माइदं तस्मायिदं ताइह ताविह लोपश्चि पुनर्न

सन्धिः समासेन लोपश्चिनु भवति स्यादेरितिनिर्देशात् दामोदरः राजाग्यः विर्गलो स॰

पसिनस्यादेव नमस्कृते इतिलिङ्गात् पदोन्ते पदान्तेस्थितादेकारादोकाराच्चपर

स्याकारस्यलोपोभ वति तेत्र पटोत्र गोर्वा गोऽग्रजिनं गवाजि नं गोजिनं ॥ 55

२

स्याद्यादिर्यस्य सः स्यादिः [illegible]

ह्रि: आ ऐ औ एते वृद्धिसंज्ञकाः अन्त्यस्वरादिष्टि अन्त्यो यः स्वरस्तदादिवर्णः टिसंज्ञको भवति
अन्त्यात्पूर्व उपधा अन्त्याद्वर्णात्पूर्वो यो वर्णः स उपधासंज्ञको भवति ह्रस्वो लघुः विसर्गानुस्वा
रसंयोगपरो गुरुः दीर्घश्च गुरुः मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः विभक्त्यन्तं पदम् विरामो वसा
नं वर्णानामभावोऽवसानसंज्ञः स्यात् नपरः कालः परो यस्य सकालस्य [illegible] सवर्णसंज्ञा हकः
इति संज्ञा सन्धिः इयं स्वरे इवर्णो यत्वमापद्यते स्वरे परे हसे हसः स्वरान्यरो रेफहकारव
र्जितो हसो हसे परे द्विर्भवति अनेकं वा जसानां जवे परे जवा भवन्ति वर्ग्या वर्गेण सवर्णः स्वरहीनं परेण सं
योज्यं दध्यानय यथा वलावाद्वि वीर्चार्यः दद्ध्यानय दध्यानय दध्यानय एकधमेकयं द्विध
द्वियं द्वियमेकधं एकयं द्विधं रहाद्यपोद्विः स्वरपूर्वाद्रेफाद्धकाराच्च परो यपो वा द्विर्भवति
गोर्व्यघ्र हर्य्यनुभवः न ह्यस्ति विशिष्यमिति विभाषया शरस्यापि द्वित्वं पार्श्वं वर्ष्मा ऋवर्णे स्वरे मन्त्र मध्वत्र
[illegible] लृ आकृतिः लाकृतिः [illegible] एदय स्वरे [illegible]
स्वैमेव्ह हयं पदं स्मगान्तेरादद्भ्यो नीच ऋटरं स्वरे पित्रर्थी लृ लं स्वरे १
२ विविधा व्यवस्था अवस्था व्यवस्था संयाता स्या नित्यव्यवस्थिता वास्ता या सा विभाषा व्यवस्थितविभाषा

अवर्णोऽन्त्यानुपसर्गादृकारादौ धातौ वा वृ उपार्छति प्रार्छति अवर्णाद्रे चपरे तृतीयासमासे सुखार्तः शी
तार्तः ततीयेति किं परमर्तः प्रवत्सरः कम्बलः वसनार्णः ऋणार्णः ऋणे प्रार्णं वत्सतरार्णं कंबलार्ण
वसनार्णं ऋणार्णं दशार्णः ऋकारादौ नामधातौ वा प्रार्षभीयति प्रार्षभीयति लृ लृ अवर्णाल्लृव
र्णे परे हल्लृल् भवति तवल्कारः लृकारादौ नामधातौ वा प्राल्कारीयति प्रल्कारीयति यलोच्यते द्विवी प्रा
ल्कारयति प्रल्कारीयति अथ प्रकृतिभावः आमी अदसोमीशः संधिं न प्राप्नोति अमी अश्वाः प्रकृ
त्या स्वभावेन कारणरूपतया वा भवनमवस्थानं प्रकृतिभावः न संधिकारणमापद्यत इति यावत् अदस
किं अमोऽस्मात्री त्वमी अमुत्रश्च ईदूदेद्द्विवे ईकारान्त ऊकारान्त एकारान्तं च शब्दरूपं द्विवचनान्तं सं
धिं न प्राप्नोति अग्नी अत्र पटू अत्र माले आनय पचेते इमौ मणीवेमज्जनु इवार्थे वशब्दो वा शब्दो वावाधः
ओ निपातः स्वरो निपातः संधिं न प्राप्नोति अ इन्द्र आ एवं मन्यसे ओ इन्द्र धोवेनी विशेष विशाइति विशत्वि
ति विश इति ऋतृणा समसवर्णः स्वरः समासे परो नेत्रवक्त्रः वक्त्रिश्च वक्त्रः मधुपतन् मध्वेतन कर्तृऋदं
कर्विदं ह्रस्वविधानसामर्थ्यात्न संधिः पदान्तेति किं गौर्यै समासे तु ऋर्ध्य पदान्तामासमानानां
नीति ल्वि वा ह्रस्वः ब्रह्मऋषिः ब्रह्मर्षिः दक्षिऋषिः इन्द्रऋषिः वधुऋकारः वधूकारः होतृऋकारः हो

अकारमारभ्य औकारपर्यन्तं प्रत्याहारः अ औ इति
१ अत्रेप हि इ इंद्र एव उत्र इव आ एवं मन्यसे ओ इन्द्रो निपातस्य १४

सवर्णे दीर्घः सह॰ समानस्य सवर्णे परे सह दीर्घो भवति दैत्यारिः श्रीशः दधीह॰ भानूदयः सिन्धूदकं॰ होतृकारः सामान्यशास्त्रतो नूनं विशेषो बलवान् भवेत् परेण पूर्वबाधो वा प्रायशो दृश्यतामिह १ हला देशे यादौ हलो लोपो वक्तव्यः हलीषा लाङ्गलीषा॰ मनीषा॰ स्वैरी॰ सकंधुः कर्कन्धुः कुलटा॰ पतञ्जलि पदिति॰ सारंगः पशुपतिरोगः सारङ्गोन्यः सीमंतः केशवेशे सीमान्तोन्यः ओत्वोष्ठयोः समासे वा विम्बोष्ठः ओष्ठः ओतौ अवर्णादोकारे औकारे च परे सह औकारो भवति विम्बोष्ठः स्थूलोतु स्थूलौतु समासे किं तवोष्ठः एहोदादौ धातोः अवर्णान्तोपसर्गस्य लोपः प्रेजते उपोषति एदोहोनाम धातौ वा उपेडकीयति उपैडकीयति शेघीयति प्रौघीयति॰ स्वैरप्रत्ययोर्न प्रेषः प्रैष्यः प्रस्यकिं अपे धः एवेनवधारणे अद्येव अवधारणेत्र्येव अरु अवर्णादृवर्णे परे अर् भवति॥ ममर्द्धं उशो अवः सा उवर्णे परे सह ओ भवति गङ्गोदकं एचैच अवर्णादेकारे ऐकारे च परे सह ऐकारो भवति तवैषा॰ तवै श्वर्ये कश्वर अवर्णाद् वर्णे परे सह अर् भवति हसात् परस्य मसस्य लोपो वा सवर्णे सन्समे॰ हित्वाभावे लोपे सत्येकधं॰ तवर्धि॰ असतिलोपे॰ हित्वलोपयोर्द्विविधं तवर्द्धि॰ सतिहित्वेलोपे समितिधं तवर्द्धिः ५

58

इतिअरधतीष्यइत्योधतीतयोः हि

॥सं०व

४

षेधाक्रमिमितिवाच्यम् कश्वरति॰ कश्वर॰ तच्छिवं॰ तच्छारत्वं॰ तशात् शकारात् तवर्गस्य चवर्गो न भवति विश्नः प्रश्नः सुभिक्षुः सकारतवर्गयोः षकारटवर्गाभ्यां योगे षकारटवर्गौ कृष्णीकृते कृष्यः तद्दीकते॰ तथि षकारे परे तवर्गस्य षुत्वं न भवति षष्ठः तोरन्त्यात् पूर्वस्ये त्वं ईमोहृवर्णात्परस्य स्तोष्टुनं षण्णः षट्नः षष्ठीरीति नवतिनगर्यो न षलवतिः षण्णगयः स्पाद्दीनां सस्य न षष्ठु लिष्ठु॰ तौल्लिल॰ तवर्गस्य लकारे लकारः तल्लुनाति॰ भवाल्लिखति॰ अनुनासिकाननुनासिकभेदेन द्विधा य व लाः तत्र नकारस्यानुनासिको लकारः उदः स्थास्तम्भोः सलोपः उत्थानं उत्तम्भनम् नः सक्कुते नान्तस्य पदस्य चपरे छते परे सगागमो भवति राजन्श्विवं भवांश्चिनोति अवेपरे किं सनन्सरः खद्गमुष्टिः तत्रशानः प्रशान्तनोति शे चवा नान्तस्य पदस्य शे परे वा चगागमो भवति तच्छौ अच्छा अच शौ विति चतुष्टयं रूपाणामिह च वृ छत्व लोपानां विकल्पनात् १ भवाञ्छूरः भवाञ्च्छूरः भवाञ्च्शूरः भवाञ्शूरः ङ्णोः कुक्टुक् द्वित्वे ङकारणकारनकाराः ह्रस्वात् द्विर्भवति स्वरे परे॰ पराङ्ङेव॰ प्रत्यङ्ङिदम् सुगणेश॰ राजन्निह पदन्ते किं सुगणस्य॰ सुगणो स्वरे किं प्रत्यङ्गच्छति ह्रस्वादिति किम् सुगणगच्छति॰

59

४

त्रशा

हसात्परस्य मसस्य लो

दूरान्ताकारः पदान्तानमिमित्तिकिम् आद्युत नमाङ्गुर्लोवा. स्वरे किमुक्तं. किमुक्तं दूरादौड्वाहेनेटः प्लुतः 60
दूरात्संबोधने यद्वाक्यं तस्यटेः प्लुतोवाभवति प्लुतः सन्धिंनप्राप्नोति एहिदेवदत्त ३ अत्राधीष्व. अत्रन
सन्धिः पतेदेवदत्ता ३ त्राधीष्वोत्रसंधिः हेहेप्रयोगे हेहयोः प्लुतोवा हेऽअव. हायम्व. हेईश. हयीश.
सप्तम्यर्थे ईल्सन्धिंयाति वातप्रमीआस्ते. वयीइदं पयीएयः इतोवाउत्र उइति. विति. अप्लुतवत्
दितो देवदत्तेति. गुरोरनृतोनन्त्यस्यापिवापर्यायेण प्लुतः देश्वदत्त देवदा३त्त. देवदत्ता ३ देवदत्त.
गुरोःकिं वकारादकारस्यमाभूत. अनृतः किं कृष्णा३गोऽस्युरति इतिस्वरसन्धिः चपाज्झेजवाः
पदान्ते वर्त्तमानचपाजवाभवन्त्येवपरे पदान्तेकिं त्वचौमरुतौ षड्ज. वाग्घरा. जमेञ्जमावा. पदान्ते
वर्त्तमानाञ्चपाञमेपरेञमावाभवन्ति षण्मम. षड्मम. वाङ्मधुरा. वाग्मधुरा. प्रत्यये नमेनि
त्यं तन्मयं चिन्मात्रं चपाच्छोशः चपाउत्तरस्यशकारस्यछोवाभवत्यचेपरे वाक्छूरः वाक्शूरः
अचेकिं. वाक्श्च्योतति. होजभा चपाउत्तरस्यहकारस्यजभावाभवन्ति यद्गोगम् अच्प लिङ्गोमिच्य
तुर्योभवति तद्धितः तद्धितः वाग्घरिः वाग्हरिः अज्झारः अज्हारः लि... अत्र सकारतवर्ग
योः शकारचवर्गाभ्यांयोगेशकारचवर्गौभवतः संख्यासाम्ये उद्दिश्यमानप्रति निर्दिश्यमानयो

अत्राविघृतिग्रहणं चपाद्यत्र प्र: इत्यत्रा तुत्र्यत्र यथ. नच जगत्सर्वं इत्यादौ ... नाम्नूरिवेत्यर्थत...र्थ इति वाच्यं तत्रत्व सेच ... स्यानामि ... ॥ स्थवप्रवत्यार्थ ... त्तन

संख्यासाम्यादि समस्पभावः सा त्यं मंख्यायासा ... तस्मिन्

कृ ... मम त्निक्त ... पथा ... संख्याकेत्वादिश्यमानस्य तावत्संख्याकमेवप्रतिनिर्दिश्यमानं भवतीत्यर्थः

ञमेञमावेत्यत्रवाव स्थितविभाषयात्र प्रत्यये तु नित्यमित्यर्थ ... तिलिङ्गवासाभ्यासानत्स ... मिदंयत. कृष्णोभाव ... अयमिमदात्सनमित्यादि

सि. कं.

५

...त्रैतस्मात्... परस्परस्य ... आगमः

...चपस्य

द्वितीयोवा वत्सरः वथ्सरः अप्सरस. अप्फरसः नपदान्ते तत्साधुः कुंकूङ्कू व... र्ज्जितस्य 61
विभक्तौत भवत्सु. रत्नान्तस्यवाधुद्र षट्सन्तः षट्सन्तः सत्सन्तः सन्सन्तः ङणो कुक्टुकौवाशसे
प्राङ्शेते. प्राङ्क्शेते. प्राङ्षष्ठः सुगण्साधुः सुगण्ट्साधुः सुगणसाधुः पकारेपरेनस्तकार
स्यत्सवा अतोर्विसर्गः सकाररेफयोर्विसर्गादेशोभवत्यधातोः रसेपदान्ते च. धातोःपदान्तेनतु
रसे. कुष्ठोः ᳲकः ᳲपोवा कवर्गपवर्गासंबन्धिनिखसेपरेविसर्गस्य ᳲक ᳲपोवाभवतः नॄः पाहि
नॄᳲपाहि. नॄन्पाहि. इतिहसन्धिः. विसर्ज्जनीयस्यसः खसेपरे कस्तनोति. शस परेखसेवि
सर्ज्जनीयस्यविसर्गएव कःत्सरुः रामः स्थाता. घनाघनः क्षोभणः सरवसेवा कःप्सरः कःप्सरः
कःप्सरः कःप्सरः कस्साधुः कःसाधुः खपपरेशसेविसर्गलोपोवा संज्ञाशब्दस्य हरिस्फुरति
हरिस्फुरति. हरिःस्फुरति. कुप्वोः ᳲकᳲपोवा कःकरोति. कᳲकरोति कᳲपचति कःपचति. वाच
स्पत्यादयस्संज्ञाशब्दानिपात नास्सिध्यन्ति सिद्धस्तोपाञ्चारसनिपातनं वाचस्पतिः बृहस्पतिः तः
स्करः कौतस्कुतः कान्कान् कास्कान् भास्करः पयस्पारं पयस्कं पयस्कल्पम् यशस्कामयति. ५

यासन्निमम ... विसर्जनीयस्यातिपदस्याधिकारः ... वास्य ... अन्यजत ... तनबाध.
यथा यशस्कामो ... विसर्गस्य ... इतिनोक्त ... विसर्जनीयेयुक्तं

करखसयोर्वा
कुष्वोः
...पोऽन्त्यत्र
...केनल
...खबान्
...फयोः
विधेर्वाध
...पेवतन्
...रनेकार्य
...ह. वाच्यस्य

ननु कुष्वोः ... वैकल्पिकत्व ... नोनेति ... इति निर्देश ... सकृत्पदेस ... पकारे ...

पतत्स्य च व्यवस्थितविभाषेयमाह। पुंसोऽव

छः। ह्रस्वात् परस्य छकारो द्विर्भवति स्वरे च पदान्तस्यानां नवच्छत्रं दीर्घात् पदान्ताद्वा। लक्ष्मीः
छाया। लक्ष्मीच्छाया। आङ्माङ्भ्यां नित्यं। आच्छादयति। माच्छिदत्। पुंसोऽवपरे खपे संयोगान्तस्य लोपो
न। पुंस्कोकिलः। पुंस्पुत्रः। अपपरे किं। पुंक्षीरं। खपे किं। पुंदासः। ख्याधातौ वा। पुंख्यानं। पुंस्ख्यानं।
मोऽनुस्वारः। मकारस्यानुस्वारो भवति हसे पदान्ते च। नं हसति। पदं पठ्यते। नश्चापदान्ते हसे। नकारस्य
चापदान्ते वर्तमानस्यानुस्वारो भवति हसे हकारे च परे। यशांसि। पुंभ्यान्। अपदान्ते किं। मन्यते। यमि हि
यमा यपे स्य अनुस्वारस्य यमा भवन्ति। यपे परे। अस्य यपस्य सवर्णाः। अपदान्ते। शान्तः। कान्तः। अ
ञ्चितः। कुण्ठितः। पण्डितः। मण्डितः। कण्टकः। गुम्फितः। वा पदान्ते तस्य पदान्ते वर्तमानस्यानुस्वा
रस्य यमा वा भवन्ति यपे परे अस्य यपस्य सवर्णाः। त्वं करोषि त्वङ्करोषि। तं तनोति तन्तनोति। संये
ना। सय्यँता। संवत्सरः। सव्वँत्सरः। यं लोकं। यल्लोकं। मो राजि समः क्वौ। किं वन्द्रे राजतौ समो मस्य
म एव सम्राट्। यवलपरे हकारे मस्य यवलमना वा। किय्ह्यः। किंह्यः। किव्ह्वलयति। किंह्वलयति।
ति। किल्ह्लादयति। किंह्लादयति। किम्ह्मलयति किंह्मलयति। किन्हुते किंहुते। शसे च परस्य 62

कुङ्सयङ्वे अदादिः

वेति व्यवस्थितविभाषया

यावास्टहीत।

63

...यिह। भगोयहि भगोयेहि। अघो अपगच्छ अघोयपगच्छ। नामिनो रः। नामिनः परस्य विसर्ग
स्य रेफो भवत्येव। अग्निरत्र। पटुर्वक्ता। रेफप्रकृतिकस्य च वा रेफः। गीर्पतिः। गीःपति। अह
र्पति। अहःपति। रे। रेफप्रकृतिकस्य विसर्गस्य रेफो भवत्येव। प्रातरत्र। अन्तर्गतः। रि लोपो दीर्घश्च
रेफस्य रेफे परे लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घः। पुनारमते। हरीरजते। भानूरम्यः। सैषदाद्वसे सपा
देयपदाद् एषशब्दाच्च परस्य विसर्गस्य लोपो भवति हसे परे। सचरति। एषहसति। सपाद्वाह्वि सर्गलोप
एव स्वरे पादपूरणे चेत्। सैष दाशरथी रामः। सैष राजा युधिष्ठिरः। सैष कर्णो महात्यागी सैष भीमो मह
बलः। १ इति विसर्गसन्धिः। अविभक्ति नाम। विभक्तिरहितं धातुवर्जितमर्थवच्छब्दरूपं ना
मोच्यते। तस्मात्। सि औ जस्। अम् औ शस्। टा भ्यां भिस्। ङे भ्यां भ्यस्। ङसि भ्यां भ्यस्। ङस् ओस्
आम्। ङि ओस् सुप्। नाम्नः पराः स्यादयस्त्रयस्त्रयो विभक्तयो भवन्ति एकवद्द्विबहुत्वेषु एकवचन
द्विवचनबहुवचनानि। देवः। देवौ। जसौ जकारो जसीति विशेषणार्थः। देवाः। अम्यास्वरस्य

सर्पिष्पाशम् सर्पिष्कम् सर्पिष्काम्यति॰ नमस्करोति॰ निष्प्रत्यूहं आविष्कृतं दुष्कृतं तिरस्कर्त्ता
द्विष्करोति॰ द्विःकरोति॰ त्रिःकरोति त्रिष्करोति॰ चतुष्करोति चतुष्कपालः सर्पिःकरोति
सर्पिष्करोति धनुष्करोति धनुःकरोति सर्पिःकुण्डिका॰ सर्पिष्कुण्डिका अयस्कारः अयः
कामः अयस्कुम्भः अयस्पात्रं अयस्कुशा॰ अयःसहिता॰ कुशाः अयस्कर्णी॰ अधस्पदम्
शिरस्पदम्॰ आकृतिगणोयं अहोरात्रिषु अह्नो विसर्गस्यपदान्ते रो भवति ननु रात्रा
दिषु॰ अहर्गणः अहरहः रात्र्यादिषु तु अहोरात्र अहोरूपं अहोरथान्तरम्॰ अहोरस्यन
अतोम्॰ अकारात्परस्य विसर्जनीयस्य उकारो भवति अति परे॰ कोर्थः देवो यान्ति मनो
रथः॰ आं देवैलोपः॰ अवर्णात्परस्य विसर्जनीयस्य लोपश्च भवत्यवे परे देवा अत्र यान्ति॰
देवाइह॰ स्वरे यत्वं वा अवर्णात्परस्य विसर्गस्य यत्वं वा स्वरे देवा इह भोसः भोस् भगोस् अघो
इत्येतेभ्यो विसर्गस्य लोपश्च भवत्यवे॰ भो रे॰ भगो नमस्ते॰ अघो याहि॰ स्वरे यत्वं वा भोऽइ
ह देवायिह

अलोपः स्वरे॰ अन्नपुत्रकान्तुमादौ अत्र अस्योपधायालोपो भवति शसादौ स्वरे परे मकारवकार संयोगे तु न स्वतस्मात
पूषः पूष्णा॰ नाम्नो लोपः शसौ॰ नाम्नः अन्नात्मनो लोपश्च भवति रसेपरान्नेचाधौ पूषभ्यां पूषभिः पंच पञ्च सदेव पराद्य
पृथकशब्दाइत्येके सोमपा सोमपौ सोमपाः हे सोमपाः हे सोमपौ हे सोमपाः सोमपां सोमपौ आधितोलोपः धातु तो
संबंधि आकारस्य लोपो भवति॰ शसादौ स्वरे परे सोमपः सोमपा सोमपाभ्याम् इत्यादि॰ एवं कीलालपाः शंखध्माः
विश्वपाप्रभृतयः धातोर्विं हाहाः॰ हाहौ॰ हाहाः॰ हाहाः॰२ हाहौ॰ हाहाः॰ हाहे सेरौ॰ औपू॰ इकारान्तादुकारान्ताच्च परस्यौङ्ग औ
पद्यते ई ऊ भवतः हरी॰ जसि इकारान्तस्यो कारान्तस्य च एकार ओकारश्च भवति हरे हरे॰ हरिम् हरी हरीन् टानास्त्रियां
इकारान्तादुकारान्ताच्च परस्य ना भवत्यस्त्रियां हरिणा हरिभ्यां हरिभिः ङिति इकारान्तस्योकारान्तस्य च ङिति परे ए
कार ओकारश्च भवति हरये॰२ हरये॰ हरिभ्याम् हरिभ्यः॰ ङस्य एदोद्भ्यां परस्य ङसि ङसोरकारस्य लोपो भवति हरेः॰
हर्य्योः॰२ हरीणाम् डे औ इति इदुद्भ्यां परस्य ङे रो भवति सखिवर्जं ङितिङेः ङितिपरे ए लोपो भवति॰ हरौ हरिषु॰ एवम्
अग्निगिरिरविकविकलिमुन्यादयः॰ उकारान्ताश्च विष्णुवायुभानुवीरटोरुघा॰ भानुः भानू॰ भानवः सैडौधिः सखिशब्द
दन्नरन्ताच्च परस्य सेरघेडाभवति सखा हे सखे ऐ सख्युः सखिशब्दस्य तन्नस्याप्यैकारादेशो भवति घि वर्जितेषु पंच
सु सखायौ सखायः सखायम् सखायौ॰ सखीन् सखिपत्योरीकु सखिपतिशब्दयोरीगागमो भवति टाङेङिषु
परतः धीर्घत्वान्नेनो सख्या सख्ये अरकुङ सखिपतिशब्दयोर् आगमो भवति ङसिङसोः कारे परे सख्युः
इतिजाते अरातोङु॰ अरकारान्तात्परस्य ङसिङसोरकारस्य उकारो भवति सखाइति॰ सख्युः॰२ ङे औ इति कारे

प्रियं सर्वं यस्य स प्रियसर्वः तस्मै प्रियसर्वाय सर्वो नाम कश्चित् तस्मै सर्वाय । अतिसर्वाय । सभाय तुल्याय । अन्तराय उ
ग्राम चौरन्तरेत्यापसः । मध्ये इत्यर्थः । अन्तरे अन्तरा वा शाटिका । परिधानीय इत्यर्थः । अन्तरे अन्तरा वा काला लग्नहाः । बाह्या
इत्यर्थः । स्वाय । धनाय । ज्ञातये वा । द्वन्द्वे सर्वादीनां न सर्वकार्यं स्यात् पूर्वपरावराणां वा जसि । वर्णाश्रमेतरे । वर्णाश्रमेतराः ।
तृतीयासमासे तृतीयार्थवाचके न मासपूर्वाय मासेन पूर्वाय प्रथमचरम तय अल्प अर्ध कतिपय नेमानां न सी वा । प्रथमे
प्रथमाः । तयायडो यतयो । नतत्सर्वादेनाग्रहाः । द्वितये । द्वितया । द्वये । द्वयाः । शेषं रुचवत् द्वितीयस्य ङित्सु वा सर्ववद्रूपं ।
द्वितीयस्मै । द्वितीयाय । द्वितीयस्मात् । द्वितीयात् । द्वितीयस्मिन् । द्वितीये । एवं तृतीयः । उभशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः ।
उभौ उभौ उभाभ्यां ३ उभयोः २ उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीत्येके । अस्तीत्यन्ये । उभयः उभयौ । उभये । निर्जरः ।
जरायास्वरादौ जरस् वा वक्तव्यः । न इदं तद्विधिरत्र । षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशानन्तरेण सन्नेयः । शुक्लं शिराञ्च सर्वस्व । निर्दि
ष्टमानस्यादेशा भवन्ति । एकदेशविकृतमनन्यवत् । निर्जरसौ निर्जरौ । निर्जरसः निर्जराः । पद्धे हसादौ च देवदन्त संख्या
यि सायं सर्वस्यात्र स्यात् अहन्नदोतौ । अनुनासिकोऽपि आयाल्लोपो वा भवति । ईङि इत्येतयोः परयोः वकारमकारस
योगान्नस्यानस्यात्र अह्नि । अहनि । अह्ने । विगतमहः व्यहः व्यह्नि । व्यहनि व्यह्ने । अहः साय । सायाह्नि
सायाहनि । सायाह्ने । पाद दन्त नासिका मास हृदय निशा असृज् यूष दोष यकृत् शकृत् उदक आस्य
एषामेते नासानेनां पद् । नस् । मास् । हृद् । निश् । असन् । यूषन् । दोषन् । यकन् । शकन् । उदन् । आसन् मांस ।
एते वा शसादौ वा पदः पदा । पद्भ्यां । पद्भिः दतः दता । दद्भ्यां । दद्भिः मासः मासा माभ्यां माभिः ॥ ११

66

श्री सि॰ चं

समानानादेशेदन्त्यादेरस्य हलो लोपो भवत्यधातोः । अभिमुखं तयाभिवाञ्छये हे दात्रुस्य प्रायोगः हे देव
हे देवौ हे देवाः । एवं घटपटकुम्भस्तम्भादयः । सर्व । विश्व । उभ । उभय । अन्य । अन्यतर । इतर । उतर । उतम
सम । सिम । नेम । एक । पूर्व । पर । अवर । दक्षिण । उत्तर । अधर । अपर । स्व । अन्तर । त्यद् तद् यद् एतद्
इदम् अदस् भवतु । द्वि । किम् युष्मद् अस्मद् एते सर्वादयः स्त्रिलिङ्गाः । जसो सर्वादेरकारान्तात्परस्य
ई भवति सर्वे पूर्वेणान्तरे षकाररेफऋवर्णेभ्यः परस्य नस्य एकपदस्य स्यात् । अन्तरे स्थितस्य न
भवति । सर्वानित्यादौ अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि अड्प्रत्याहारेण कवर्गेण पवर्गेणानुस्वारेणापि सर्गेण च
प्राप्यं व्यवधानेऽपि भवति । नान्येन । सर्वेण । सर्वादेस्मट् सर्वादेरकारान्तात्परस्य ङे इत्यस्य
स्मागमो भवति सर्वस्मै अतः सर्वादेरकारान्तात्परस्य ङसेः स्मङागमो भवति सर्वस्मात् सुटि आमः सर्वा
देः परस्याम सुडागमो भवति । सर्वेषां ङिस्मिन् सर्वादेरकारान्तात्परस्य ङेः स्मिन् भवति सर्वस्मिन् पे
षे देवचत् एवं विश्वादयः उतरउतमौ प्रत्ययौ । ततोऽत्र न ग्राह्यौ । प्रत्ययग्रहणे न तदन्तग्रहणमिति न्या
यात् पूर्वादीनां नवानां जस् ङसि ङीनां स्मात्स्मिनौ वा । पूर्वे पूर्वाः पूर्वस्मात् पूर्वात् पूर्वस्मिन्
पूर्वे एवं परादयः सर्वादिः स्व एकार्थी स्यात् नवे ज्ञातिधनाख्या । पूर्वादीन्ययव्यवस्थायामसंज्ञायामन्तरो
उरि १ परिधाने बाह्ययोगे त्वे चार्थे ज्ञात्यन्याख्याऽपि सर्वमितिकान्तोऽतिसर्वः । तस्मै अतिसर्वाय

67

समानात्परयोरस्मात्सोरकारस्य लोपो भवत्यधातोः देवं देवौ शकारः शसीति विशेषणार्थः
सोनः पुंसः पुंल्लिङ्गात्समानाद्उत्तरस्य शसः सकारस्य नकारो भवति नवाम्य्स्तीत्यात्वे शसि स्व
सोनः पुंसः ... ... नत्वं नामात्रविधौ देवान् टा टकारस्य इनेति टि
ति परे पूर्वस्य दीर्घो भवति यदादेशस्तद्वद्भवति न तु वर्णमात्रविधौ देवान् टा टकारस्य इनेति वि
... ... अकारान्तस्याइन भवति देवेन भ्यसि अकारस्यात्वं भवति भकारे परे देवाभ्यां
... अकारान्तस्याभिसो भकारस्याकारादेशो भवति ... ए ऐ ऐ देवैः ङे ङे अकाराङ्ङेर्यत
स्यागमो भवति देवाय देवाभ्यां ... अकारस्यैत्वं भवति सकारे भकारे च परे बहुत्वे सति
देवेभ्यः ङसिर् ... अकारात्परो ङसिरत्भवति देवात् देवाद् वावसाने देवाभ्यां देवेभ्यः ङस् स्य अकारा
त्परो ङस्स्य भवति देवस्य ओसि अकारस्यैत्वं भवति ओसि परे देवयोः नुंडामः समानात्परस्यामो नुडाग
मो भवति नुंसितुडस्वादेव नामि नामि परे पूर्वस्य दीर्घो भवति देवानां देवे देवयोः क्विलात्षः सः कृत
स्य कवर्गादिलात्उत्तरस्य ... ... सकारस्य षकारो भवति ...
ति हरिलत्वेत्यादौ देवेषु सिंहि आमन्त्रणे सौ सिर्हिसंज्ञो भवति समानाद्धेर्लोपो धातोः हस्वा

...ओ गावौ गावः इति स्वरान्ताः पुंल्लिङ्गाः आपः आदन्तादवन्तात्परस्य सेर्लोपो भवति गङ्गा औः आदन्तादवन्ता
त्परस्य औ ई भवति गङ्गे गङ्गाः धिः आद् न्तादवन्तात्परो धिरिभवति हे गङ्गे गङ्गाम् गङ्गे गङ्गाः टौसोरे
आदन्तस्यात्वं तस्य टौसोः परतः एत्वं भवति गङ्गया ङित्यायट् आदन्तादवन्तात्परेषां ङित्स्य ङितः यडा
गमो भवति गङ्गायै गङ्गायाः २ गङ्गयोः गङ्गानाम् आमे आदन्तादवन्तात्परस्य ङे आमादेशो भवति गङ्गायाम्
गङ्गयोः एवं श्रद्धामेधादुर्गादयः अम्बार्थानां हि स्वराणां धौ ह्रस्वः हे अम्ब हे अक्क हे अल्ल शेषं गङ्गावत्
द्विस्वराणां किम् हे अम्बाडे हे अम्बाले हे अम्बिके यणेकः आवन्तात्सर्वादेः परस्य यट् सुडागमो भव
ति पूर्वस्य चाकारः सर्वस्यै सर्वस्याः २ सर्वयोः सर्वासाम् सर्वस्याम् एवं विश्वादयः आवन्ता
जराः जरसौ जरे जरसः जराः द्विकसमासे बहुव्रीहौ सर्वादेर्वा सर्वकार्यं दक्षिणपूर्वस्यै दक्षिणपूर्वायै द
क्षिणपूर्वस्याः दक्षिणपूर्वायाः उत्तरपूर्वस्यै उत्तरपूर्वायै उत्तरपूर्वस्याः उत्तरपूर्वायाः उत्तरस्यै शालायै
बाह्यायै इत्यर्थः अन्तरायै नगर्यै द्वितीयस्यै द्वितीयायै द्वितीयस्याः द्वितीयायाः एवं तृतीय
स्यै तृतीयायै नासिकायामस् नासिका नासिके नासिकाः नासिकाम् नासिके नसः नासिकाः न
सा नासिकया नोभ्याम् नासिकाभ्याम् पक्षे पञ्चसु च गङ्गावत् एतनायां एत् एतः एताः एताम्
निशायाः निशः निशः निशा ॥ इत्याबन्ता ... यः ष्टकारान्तस्य सकारान्तस्य वकारान्तस्य राजस्ताज्जस्य

सुश्रियः सुश्रियः हूहूः हूहौ हूहूः हेहूहूः हूहं हूहूः वातप्रमीवत् एवं दृन्भूः प्रतिभूः बहुश्रेयसीवत् खलपूः
खलप्वौ खलप्वः खलप्वं खलप्वः एवं सुलू सुलूप्रादयः स्वयंभूः स्वयंभुवौ स्वयंभुवः एवं लूः स्वभूः कटपूः
दृन्भूः कारादयः परमल्वादयः वर्षाभूः वर्षाभ्वौ वर्षाभ्वं वर्षाभ्वौ वर्षाभ्वः एवं करभूः पुनर्भूः दृन्भूः कारभूः
भूतयः सेरा ऋकारान्तात्परस्य सेराभवति सचडित् पिता ऋः पञ्चसु ऋकारस्यार् भवति पंचसु पितरौ पितरः
घेरर् ऋकारान्तात्परस्य घेरर् भवति सचडित् हे पितः पितरं पितरौ पितॄन् ऋतोऽङ् पितुः ङौ ऋकारस्या
र् भवति ङौ परे पितरि एवं जामातृभ्रात्रादय नुर्वा नामि दीर्घः नृणाम् नॄणाम् प्रोषं पितृवत् तृजन्त सकार
न्त प्रत्ययस्य चान्धिन ऋकारस्यार् भवति पञ्चसु कर्ता कर्त्तारौ कर्त्तारः कर्त्तारं कर्त्तारौ कर्त्तॄन् उद्गातृ नप्तृ
नेष्टृ त्वष्टृ होतृ पोतृ प्रशास्तृ णाञ्च उद्गाता उद्गातारौ उद्गातारः नप्ता नप्तारौ नप्तारौ नप्तारः क्रोष्टुशब्दस्य
पुंसि पञ्चस्वधीसु स्त्रियां च तृजवद्रूपं॥ क्रोष्टा क्रोष्टारौ क्रोष्टारः हे क्रोष्टो क्रोष्टारं क्रोष्टारौ क्रोष्टून् टा
दौ स्वरे क्रोष्टुशब्दस्य तृजवद्वा क्रोष्ट्रा क्रोष्टुना क्रोष्ट्रे क्रोष्टवे क्रोष्टुः क्रोष्टोः २ क्रोष्ट्रोः क्रोष्ट्वोः २ क्रोष्टूनां नप्रस
ङ्गीयाविधिः सति तस्य नित्यानित्यत्वाभ्यां पूर्वविधिर्बलवान् क्रोष्टूनाम् क्रोष्टरि क्रोष्टौ क्रोष्ट्वोः क्रोष्टुषु से
सयो सयः सेभ्यां सेषु रैभिः रैशब्दस्याकारादेशो भवति सकारभकारादौ विभक्तौ परे सुराः सरायो सुरायः
सुराभ्याम् सुरासु ओरौ ओकारस्यौकारो भवति पञ्चसु गौः गावौ गावः हे गौः आम्शसि ओकारस्यात्वं भ
वति अमि शसि च गां गावौ २ गाः उः स्वतु गोः एवं सुद्यौः स्मृत उः शोऽर्थेनसः स्मृतौः स्मृतावौ स्मृतावः

उद्गात्रादिग्रहणात् ... नियमार्थं ... नान॥

स्थानिविभावनेतिभावः

श्री
सि०चं

स्त्रियां स्त्रीशब्दस्य ह्रस्वः धौ परे ह्रस्वविधानसामर्थ्यात् धाविलिनस्यात् हे बहुश्रेयसि बहुश्रेयस्यौ बहुश्रेयस्यः ङि
नाम् ङ्यां दाबन्तस्य ईकारान्त ऊकारान्तात् ङिताम् आम् भवति बहुश्रेयस्यै बहुश्रेयस्याः २ बहुश्रेयसीनां स्त्रियां ङौ
ङ्यसां ङाम् उवर्णात् स्त्रीयांवन्नामान्तात्परस्य ङेराम् आदेशो भवति बहुश्रेयस्याम् अतीवतन्त्रां ... लोपः अति
लक्ष्मीः शेषं बहुश्रेयसीवत् सुश्रीः यो धातोरिवुवौ स्वरे धातोरिवर्णोवर्णयोरियुवौ भवतः स्वादौ स्वरे परे सुश्रियौ
सुश्रियः एवं सुधीयवक्रादयः सेनानी यौवा ... अनेकस्वरस्य नाम्नो धातोरिवर्णोवर्णयोर्यकार
वकारौ भवतः स्वरे परे धातोरव्यवसंयोगः पूर्वो यस्मात्स्यतुनस्यात् सोपपरस्यानेकस्वरस्यैवोपसर्ग
कारक पूर्वस्यैव नान्यपूर्वस्य वर्षाकारहन् पुनर् पूर्वभशब्दादन्यभूशब्दस्य सुधीशब्दस्य वचनस्यात् सेनान्यौ
सेनान्यः नियः नीशब्दादुत्तरस्य ङेराम् आदेशो भवति सेनान्याम् एवं सुनीप्रधीग्रामण्यादयः धातुनासंयोगवि
ग्रात् उन्न्यौ उपसर्गकारकपूर्वस्य किम् परमनियौ सुद्धनियौ कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन् कुमारी नाः
हसेपः सेर्लोपः कुमार्यौ कुमार्यः शेषं बहुश्रेयसीवत् सखायामिच्छति सखीयति ततः क्विप् क्विपः सर्वाप
हारी लोपः एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् जायते सखा सखायौ सखायः हे सखीः सखायं सखायौ स
ख्य सखि सुतमिच्छती सुती ... सुत्यौ सुत्यः सुत्यं सुत्या ... तीभ्यां कृतयादेशाभ्यां ङस्यङ सख्युः सुत्युः
खमिच्छति सुखी सुख्यौ सुख्यः सुख्युः सुखि तकारस्थानजादुत्तरादपि लूनमिच्छतीति लूनी लून्युः लाम्प
स्त्रीयाम्भाङस्यसुः ताम प्रस्तीमिच्छति तामी ताम्युः प्रस्तीमी प्रस्तीम्युः सुष्ठी षष्ठी कन्या देशत्वाभावात्

कते सखिपत्योरीकृ. सखी। शोभनः सखा सुसखा. सुसखायौ सुसखायः सुसखिना सुसखये सु
सखेः सुसखौ अतिशायनः सखा अतिसखा. परमः सखा यस्य सः परमसखा सखीम् अतिक्रान्तो अतिसखिः इ
डाघन. लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमिति न्यायात् पतिः पती. पतयः पतिं. पती. पतीन् पत्या
पत्ये पत्युः २ पत्यौ. पतिः समासे हरिवत् भूपतये. आगमजमनित्यं सखिना पतिना द्विशब्दो नित्यं द्विवच
नान्तः त्यदादेरः स्यातां द्वौ २ द्वाभ्यां ३ द्वयोः २ संज्ञोपसर्जनीभूतस्तु द्विर्नामकश्चित् द्विः द्वी द्वयः द्वाव
तिक्रान्तोऽतिद्विः प्रधान्येतु. परमद्वौ त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः त्रयः त्रीन् त्रिभिः त्रिभ्यः २ त्रयाणां त्रिशब्दस्य
षष्ठ्यादेशो भवति नामिपरे. नदन्तविधिरत्र त्रिशब्दस्य त्रयाणां परमत्रयाणां कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः
अतेः संख्यार्थात् तु त्यन्ता जश्शसोर्लुक् प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं लुकि न तन्निमित्तं कति २ कतिभिः
कतिभ्यः २ कतीनां कतिषु. औडुलोमिः औडुलोमी बहुवचनेतु. उडुलोमाः लोम्नोऽपत्येषु बहुष्वकारः
औडुलोमिवत् औडुलोमी उडुलोमान् वातप्रमीः वातप्रम्यौ वातप्रम्यः वातप्रमीम् वातप्रम्यौ. २ वातप्रमीन्
वातप्रम्या वातप्रमी. एवं ययी पप्यादयः क्विबन्तवातप्रमीशब्दस्यामि शसि ङौ च विशेषः वातप्रम्यं वातप्र
म्यः वातप्रम्यि. ... बहुः श्रेयसी यस्य स बहुश्रेयसी. इयसुप्रत्ययान्तस्य बहुव्रीहौ न ह्रस्वः ३ हृद
न्तस्य ह्रस्वान्तस्य पुंस्यानभिन्नस्योपसर्जनत्वेपि स्त्रीकार्यं वक्तव्यम् हल्ङ्याप्भ्यो सेर्लोपः हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्परस्य
स्य सेर्लोपो भवति बहुश्रेयस्यै बहुश्रेयस्याः बहुश्रेयस्याम् औङ्ह्रस्वः ३ पुंस्यानवच्छिन्नतया ग्रहीतो ॥

ये

रथाम् ॥ किमो ... ख्यातराम् ... गच्छा ॥ कुनस्तराम् कितराम् उच्चैस्तराम् गायति ॥ पचतीतराम्
पचतीतमाम् ॥ परिमाणे ... मात्रट् जानुदघ्नम् ॥ शिरोद्वयसम् उरुद्वयसम् ॥ प्रमाणे लिम्बा
पचतीनमाम् ॥ परिमाणे ... मात्रम् ॥ तावद्द्वयसम् तावन्मात्रम् ॥ द्वयोर्बहूनां च
मरणच पौरुषम् हस्तिनम् ॥ वत्साम्नात्वा ... द्वयसमात्रौ ॥ तावद्द्वयसम् तावन्मात्रम् ॥ द्वयोर्बहूनां
कस्यनिर्द्धारणे किमादि ... नरउत्तमौ ॥ भवतो कुतरः कारकः ॥ भवतामात्मिकः कतमः ॥ भवतोर्य
नरस्तार्किकस्तन्नरउत्तमः ॥ सरलेपदवि ... वधारणोहितीयः ॥ द्वयोः पूरणो द्वितीयः त्रयाणां तृ
तीयः ॥ षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् ॥ कतिथः कतिपयथः चतुर्थः ॥ चतुरश्छयतावाद्यक्षर
लोपः तुर्यः तुरीयः ॥ पञ्चमः ॥ ... सप्तमः ॥ एकादशादेर्डट् एकादशः ॥ द्वादशादेस्तमट् संख्या
मुन्नरपदे द्वादशः ॥ अष्टादशः ॥ ... त्रयोदशः ॥ विंशत्यादिभ्यस्तमट् ॥ विंशतितमः ॥ विंशति ...
लोपोऽडिति विंशः ॥ त्रिंशत्तमः त्रिंशः ॥ ... ॥ शततमः ॥ संख्याया विधार्थे धा ॥ द्विधा त्रिधा
... ॥ द्वित्र्योश्च धमुञ् ॥ द्वैधम् त्रैधम् ॥ एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम् ॥ एकधा ऐकध्यम् ए
कधा ॥ द्वित्र्योश्च धमुञ् ॥ द्वैधा त्रैधा द्वैधम् त्रैधम् ॥ ... पञ्चकृत्वः सप्तकृत्वः ॥ द्विस्त्रिश्च
कधा ॥ एकादाकिनिच्चासहाये ॥ एकाकी ॥ क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्

राम
३८

नभ॰

74

ह्लोजार्थे ॥ लज्जाजातायस्य लज्जितः ॥ फलितः नारकतः ॥ तरतमेयस्विष्ठाः प्रकर्षे ॥ अतिशायेन शुक्लः
शुक्लतरः शुक्लतमः ॥ ईयस्विष्ठौ डितौ ॥ लघीयान् लघिष्ठः ॥ गुर्वादेरिष्ठेमनीयस्सु गरादिस्यात्ऽलोप
श्च ॥ गुरोर्भावो गरिमा ॥ अतिशयेन गुरुः गरिष्ठः ॥ गरिष्ठः गरीयान् ॥ प्रियस्य भावः प्रेमा ॥ अतिशयेन प्रियः
प्रेष्ठः प्रेयान् ॥ अतिशयेन स्थूलः स्थविष्ठः ॥ स्थवीयान् ॥ प्रशस्यः श्रेष्ठः श्रेयान् ॥ दीर्घः द्राघीयान्
द्राघिष्ठः ॥ स्थिरः स्थेष्ठः स्थेयान् ॥ स्फिरः स्फेष्ठः ॥ स्फेयान् उरुः वरिष्ठः वरीयान् ॥ बहुलः बंहिष्ठः
बंहीयान् ॥ वृद्धः वर्षिष्ठः वर्षीयान् ॥ त्रप्रः त्रपिष्ठः त्रपीयान् ॥ वृन्दारकः वृन्दिष्ठः ॥ वृन्दीयान् ॥ दूरः द
विष्ठः दवीयान् ॥ युवा यवीष्ठः ॥ यवीयान् ॥ युवाल्पयोः कन्वा कनिष्ठः ॥ कनीयान् ॥ ह्रस्वः ह्रसिष्ठः
ह्रसीयान् ॥ क्षिप्रः क्षेपिष्ठः ॥ क्षेपीयान् ॥ क्षुद्रः क्षोदिष्ठः ॥ क्षोदीयान् ॥ अन्तिकः नेदिष्ठः ॥ नेदीयान् ॥
बाढः ॥ साधिष्ठः ॥ साधीयान् ॥ ईलोपोज्यायः प्रशस्यवृद्धादीयसः ॥ ज्याशब्दात्परस्य ईयस ईकारस्य लोपः ॥ अतिश
येन बहुः ॥ प्रशस्यो वा ज्यायान् ज्येष्ठः ॥ बहोरिष्ठे यिः ॥ बहोरुत्तरस्य इकारस्य यिरादेशः ॥ बहोर्भूश्च ॥ भूयिष्ठः

श्री
सि॰चं॰
३९

तुर्य्यः ॥ सुः द्विः त्रिः चतुः एकस्य सकृत् स्यादेशश्च ॥ एकवारं सकृत् बह्वल्पार्थात्कारकाच्छस् बहुशः
अल्पशः संख्यापरिमाणाभ्यां वा प्रायम् द्वौ द्वौ इति द्विशो ददाति त्रयस्त्रयः माषशः तयड्ययोरव
यवे संख्यायाः द्वावयवौ यस्य द्वितयम् त्रितयम् चतुष्टयी ॥ स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ ॥ स्त्रियां भ
वः स्त्रैणः ॥ पुंसि भवः पौंस्नः शेषाणि यान्याकन्याद्यः कासंख्यायेयाति कति ॥ यति तति ॥ ॥ ॥
इति श्री अनुभूतिस्वरूपाचार्यविरचितायां सारस्वतीप्रक्रियायां रामाश्रमाचार्यविरचितायां सिद्धा
न्तचन्द्रिकाख्यायां तद्धितप्रक्रिया समाप्ता ॥ ॥ ॥ शुभमस्तु पाठकस्य ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ 75
नगोवसुचन्द्रवर्षे विक्रमादित्यसञ्ज्ञके चैत्रमासे शुक्लपक्षे पूर्णिमायां सूर्यवासरे ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥
लिखितं उपाध्यायज्ञातीयपण्डिततारापतिनामधेयं स्वार्थे परार्थे वा ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

३९

कृते सखिपत्योरीक् सखेयो शोभनः सखा शोभनः सखा सुसखा सुसखायो सुसखायः सुसखिना सुसखये

सखे सुसखे अतिशायितः सखा अतिसखा परमः सखा यस्य सः परमसखा सखीम् अतिक्रान्तो

72

76

77

षस्यषत्वंऽत्वनिषेधाय:

ज्ञा

नषस्तुषश्चधादेश्चषकारोभवति धातोर्नसेपरे नाम्नश्चरसेपदान्तेच षोड: षस्यहुत्वस्यात् निड्ढ्यां केचित्तु
धातोरेवषत्वमाहु: नन्मतेनभेजवाइतिजकार: निड्ढ्यां-निड्ढ्यः स्फुलं निचसु गोपा:सोमपावत् बुद्धि: बुद्धी-बुद्ध्य:
बुद्धिं-बुद्धी-बुद्धी:बुद्ध्या ३इद्ध्याम् स्त्रियावर्त्तमानाभ्यामिकारोकाराभ्यांपरेषांडित्तांवचनानांवाऽडागमोभव
ति बुद्ध्यै-बुद्धये बुद्ध्या:२बुद्धे:२ स्त्रियाघो:बुद्ध्याम् स्वडागमाभावेस्मामोप्यभाव:बुद्धौ-एवंमतिभूतिधृतिरु
च्यादय: धेनुरज्जुरत्नुचंच्चादयोप्येवं त्रिचतुरो:स्त्रियांतिसृचतसृवत् त्रियांवर्त्तमानयो त्रिचतुरशब्दयो:ति
सृचतसृइत्येतावादेशोभवतोविभक्तौ ऋकारस्यऋकारवत्-नेत:रारुकारानभवंति सेराधेरत्नुनभवन्तिति
सृ:२ तिसृभि-तिसृभ्य: तिसृभ्य: नतिसृचतसृनामिदीर्घ: तिसृणाम् त्रिचतुरोविशेषणान्तेह प्रियास्त्रय:
प्रियाणित्रीणिवायस्या:साप्रियत्रि: बुद्धिवत् नामिप्रियत्रयाणाम् यदास्त्रियांमुख्योलिङ्गा नरेगौणेतदे
तोस्त:प्रि्लीस्त्रोयस्यस:प्रियतिसा-प्रियतिस्रौ-प्रियतिस्र: नाभ्यासेरहृल्लोप:प्रियतिस्रं-प्रियतिस्र: प्रियति
स्रोपस्तनन्कुलम् प्रियत्रि-लुकिनतन्निमित्तमित्यस्यानित्यत्वात्नदे प्रियतिसृ-प्रियतिसृणी-प्रियतिसृणि-
टादौस्वरेटादावितिपुंवत् प्रियतिसृणा-प्रियतिस्रा-हेरत्वेसत्याप् हे-हे-द्वाभ्याम्-द्वाभ्याम्-द्वाभ्याम् द्वयो द्व
यो: द्वयो: हसेष:सेह्लोप:नदी-नद्यौ-नद्य: हेनदि-नदीं-नद्यौ-नदी: ङि-तांमट् नद्यै-नद्या:२ नद्यो:२
नदीनाम् नद्याम् एवग्रग्रामणीसखीकुमारीगौर्यादय: लक्ष्मीस्त्र्यादय: स्त्रीयेत्वा न्नसिलोप: धीहस्व:

या ५

79

78

श्रीशब्दस्य लक्ष्मीवद्रूपम् केषांचिन्मते पुंवत् शब्दश्राधीरिति विग्रहे तु लक्ष्मीवत् अमि शसि च प्रध्यम् प्रध्यः सुष्ठुधी
र्यस्याः सुष्ठु ध्यायतीति वेति विग्रहे॥ सुधीः श्रीवत् केषांचिन्मते तु पुंवत् सुष्ठु धीरिति विग्रहे तु श्रीवदेव॥ ग्रामणीः
पुंवत् एवं खलप्वादयः नद्याद्गः नकारान्तादृकारान्तादन्तोदात्तात् स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति क्रोष्ट्री क्रोष्ट्र्यौ २
वधूजम्बादयो नदीवत् पुनर्भूः य्वोर्वा पुनर्भ्वौ २ हे पुनर्भु पुनर्भ्वौ पुनर्भूणाम् पुनर्भ्वाम् भेकधोपुनर्न — भेके मंडूकवर्षाभ्वश्चाल्लूमे स्त्रीवड्डुरः ४
यायोस्त्री॥ वर्षाभूर्ददुरः पुमान् हे वर्षाभूः वर्षाभ्वौ स्वयंभूः पुंवत् नकारान्त संख्यायाः स्वसृतिसृ चत
सृ ननान्दृ दुहितृ यातृ मातृ भ्यः स्त्रीनेवायो॥ मातापितृवत् स्वसा कर्तृवत् शसि मातृः स्वसृः रावुवत्॥ गोः पुंवत्
नौ ग्लौवत् इति स्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गाः॥ अतोम् अकारान्तान्नपुंसकलिंगात्परयोः स्वमोरम् भवति कुलम्
इमौ नपुंसकलिङ्गात्परयोरौ ई भवति कारमोपयाते कुले जश्शसोः शिः नपुंसकलिंगात्परयोर्जश्शसोः शिर्भवति नुमयमः नपुंसकस्य नुमागमो भवति शोपरे यमप्रत्याहारान्तस्य न स्यात् मिदंत्यात्स्व
रात्परः नोपधायाः नान्तस्योपधाया दीर्घो भवति शौ पञ्चसु च धीषु नाम्नि च इति ने कुलानि हे कुल — समानाङ्खेलोपोधातोः
शेषं देववत् एवं मूलफलादयः अन्यादेः अन्यादेः क्लीबात्परयोः स्वमोः त्तुर्भवति अन्यत् वा वसा
ने अवसाने वर्त्तमानानां सानां जवा भवति चपावा अन्यद् अन्ये अन्यानि अन्यादे घेलोपोन
स्यात्

श्री
सि. चं.
११

स्त्रीशब्दस्य इयादेशनित्यं स्यात् अमि शसोः पोकारे च परे तु स्त्रीशब्दस्य विकल्पेन इयादेशः स्यात् अम्शसोः परयोः स्त्रीशब्दस्याप्रधाने — पुंसि इयादेशः स्यात् न तु अम्शसि

हे लक्ष्मि शेषं नदीवत् एवमपि वीत तन्त्री लरी तन्त्री अभृतयः इयन्त्वात् सिलोपः स्त्री स्त्रियौ स्त्रीशब्द
स्य भ्रू शब्दस्य चेयुवौ भवतः स्वरे परे स्त्रियौ २ स्त्रियः हे स्त्रि वामशसि अमि शसि च परे स्त्रीशब्दस्य वा इय्
भवति स्त्रियम् स्त्रीम् स्त्रियौ स्त्रियः स्त्री स्त्रिया स्त्रीणाम् स्त्रियमतिक्रान्तो अतिस्त्रिः अतिस्त्रियौ — स्त्रोजसि यथानात्रियां
र स्त्रीनामभोवात्वनुद्वि पूर्वस्ये पुंसि वाध्यते क्लीवे नुमा च स्त्रीशब्दस्य इयङ् इयं वधार्यनाम् अतिस्त्रि
यः अतिस्त्रे हे अतिस्त्रियौ अतिस्त्रियम् अतिस्त्रियौ अतिस्त्रियः अतिस्त्रीन् अतिस्त्रिणा
अतिस्त्रये अतिस्त्रेः २ अतिस्त्रियोः अतिस्त्रीणाम् अतिस्त्रौ ओसो ओकारे च नित्यं स्यादम्शा
सोस्तु विभाषया इयादेशस्तु नान्यत्र स्त्रियं पुंसु [illegible] पसर्जने २ क्लीबे अतिस्त्रि अतिस्त्रिणीः
अतिस्त्रीणि पुनरप्येवं अतिस्त्रिया अतिस्त्रिणा अतिस्त्रये अतिस्त्रिणे अतिस्त्रेः २ अतिः
स्त्रिणोः अतिस्त्रेः अतिस्त्रिणः स्त्रीयां तु प्रायेण पुंवत् शशिश्रुति स्त्री अतिस्त्रिया इदुद्भ्याम्
अतिस्त्रियै अतिस्त्रये अतिस्त्रियाः २ अतिस्त्रेः २ अतिस्त्रियाम् अतिस्त्रौ श्रीः श्रियौ हे श्रीः
वेयुवः इयुवस्थानौ [illegible] नामद्वा स्त्रियं विना स्त्रियाः स्त्रियै नित्यं स्त्रियै स्त्रिये स्त्रियाः श्रियः २ इदु
वन्तादामानुद्वा स्त्रियाख्य नित्यम् श्रीणाम् श्रियाम् एवं ह्रीधीप्रभृतयः एवं भ्रू सुभ्रू प्रभृतयः

राम
११

संनिपातलक्षणो विधिनिमित्तं तद्विघातस्य योजमाश्रित्यो त्पद्यते स तं प्रति सन्निपातः ।=

एकतरशब्दस्य त्वन्न स्यात्

हे अन्यत् अन्यतरत् इतरत् कतरत् कतमत् एकतरस्यैनेस्यात् एकतरम् शेषं सर्ववत् सैरमादेशः
सन्निपातपरिभाषया न जरसं अजरम् अजरसि अजरे अजराणि नस्य नतो घोदीर्घः नौ च नस्य (इदं निकषोरंतिकस्यैव ग्रहणं)
त्वस्यां पशत्वस्य महत्त्वस्य च दीर्घो भवति पञ्च त्वधीक्षु शेषं अजरांसि अमित्तु कोपवा
(योयमाश्रित्य उत्पद्यते स सन्निपात लक्षणो विधिः ४) इमस्त्रावंवाधित्वा परत्वाज्जरसे ततः सन्निपातपरिभाषया न लुक् अजरसम् अजरम् अजरसौ
अजरे अजरांसि अजराणि शेषं निर्जरवत् हृदयोदकानास्यमांसानां हृद् उदन् आसन् मांस (अजरशब्दः टाङकाङसिङसि ङ्यादिषो तः अनन्तरपुनः जरस्य आदेशः विकल्पेन)
हरि हरा। हृद्याम् उदानि। उदा। उदभ्याम् आसानि आसा आसभ्याम् मांसि मांसा मांसभ्याम्
नपुंसकस्य नपुंसकस्य ह्रस्वो भवति श्रीयं कुलवत् नपुंसकात् स्यमो र्लुक् अस्थि ह्रस्वानपुंसके घोगुणो
वा॥ हे अस्थे॥ हे अस्थि नमिनः स्वरे नम्यन्तस्य नपुंसकस्य नुमागमो भवति स्वरे परे अस्थि
नि अस्थीनि अस्थ्नास्थ्यां स्वसारौ अस्थ्यादीनां नुमागमो भवति टा आदौ स्वरे परे इकारस्य चाकारः
अल्लोपः स्वरे अयुक्ताच्च श्रादौ अस्थ्ना। अस्थ्ने। अस्थ्नः २ अस्थ्नोः २ अस्थ्नाम् अस्थ्नि। अस्थ
नि एवं दधिसक्थ्यक्षिशब्दाः तदन्तस्य पीष्टः प्रियास्थ्ना॥ वारि वारिणी वारीणि आमिंतु ईवा
रीणाम् नपुंसकस्य ग्रामणीः नराद्युक्तपुंस्कं पुंवद्वा॥ उक्तपुंस्के नाम्यन्तं नपुंसकलिङ्गं टादौ स्वरे पुं

एकः द्विः यः शब्दः त्रिषु लिङ्गेषु वर्तते एकमेवार्थमाख्यातितु उक्तपुंस्कं तदुच्यते ?

अस्थिशब्दस्यैते यस्य तस्यापि इकारस्य अकारः स्यात्